

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
імені Богдана Гаврилишина

Кафедра політології та філософії

ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ТЕМУ:
«ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ УМОВ
СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО- УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ

Спеціальність 052 – Політологія
Освітньо-професійна програма – Міжнародні та регіональні політичні
Комунікації

Виконала: студентка IV курсу, групи ПОЛ – 41
спеціальності «Політологія», **Круцько Тетяна**

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
доцент Гурик М. І. _____

Випускню кваліфікаційну роботу

Допущено до захисту

« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

Тернопіль – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3-
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ДЕРЖАВИ	5
1.1 Політологічний дискурс явища політичної еліти у спадщині політичних мислителів	5-11
1.2 Методологічні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти	11
Висновки до розділу 1.	
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	
2.1 Політико – управлінська еліта України: основні аспекти формування ..	
2.2 Механізми та способи рекрутування української політико-управлінської еліти	21-27
Висновки до розділу 2.....	
РОЗДІЛ III. РОЛЬ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ	
3.1 Самоорганізація громадянського суспільства як основа формування ефективної політичної еліти	
3.2 Демократизація влади в контексті діяльності модернізаторської політико-управлінської еліти	
Висновки до розділу 3	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Термін (поняття) «еліта» у перекладі з французької означає «добірний», «кращий». Починаючи з XVIII століття, він використовується для позначення товару найвищої якості і лише в XIX – на початку XX століть використовується для визначення «обраних людей». Очевидно, що в людському суспільстві існують природні та соціальні відмінності між людьми, які зумовлюють їх неоднакові здібності до управління та впливу на політичні та суспільні процеси. Це дозволяє нам говорити про політичну еліту як про категорію «особливих людей», носіїв найбільш яскраво виражених політико-управлінських якостей.

Теорія еліт заперечує безпосередню детермінованість діяльності політичних керівників відносинами власності та класовими інтересами. Політична еліта трактується як складова меншості суспільства, досить самостійна, вища, відносно привілейована група людей, що має низку якостей (психологічних, соціальних), за допомогою яких впливає на маси.

Тому, з огляду на важливість управлінських функцій для розбудови держави та якостей політичної еліти, яка їх виконує я обрала таку звичайну, але в той же час актуальну тему «Інтегральний підхід до питання соціальних умов становлення політико-управлінської еліти сучасної України». **Ця тема є актуальною** саме завдяки вирішальності історичного періоду, в якому перебуває наша держава. Саме від якості політичної еліти, від її рішучості у боротьбі за незалежність, залежить перемога України у війні з росією, відбудова інфраструктури, здійснення системних реформ та вступ нашої держави в ЄС та НАТО. Політична еліта повинна бути еталоном консолідації, об'єднувати суспільство навколо стратегічної мети та продукувати ідеї, які забезпечать інтенсивний розвиток українського суспільства, нації та держави.

Тому, з огляду на важливість управлінських функцій для розбудови держави та якостей політичної еліти, яка їх виконує я обрала таку звичайну, але в той же час актуальну тему «Інтегральний підхід до питання соціальних умов

становлення політико-управлінської еліти сучасної України». **Ця тема є актуальною** саме завдяки вирішальності історичного періоду, в якому перебуває наша держава. Саме від якості політичної еліти, від її рішучості у боротьбі за незалежність, залежить перемога України у війні з росією, відбудова інфраструктури, здійснення системних реформ та вступ нашої держави в ЄС та НАТО. Політична еліта повинна бути еталоном консолідації, об'єднувати суспільство навколо стратегічної мети та продукувати ідеї, які забезпечать інтенсивний розвиток українського суспільства, нації та держави.

Тому, з огляду на важливість управлінських функцій для розбудови держави та якостей політичної еліти, яка їх виконує я обрала таку звичайну, але в той же час актуальну тему «Інтегральний підхід до питання соціальних умов становлення політико-управлінської еліти сучасної України». **Ця тема є актуальною** саме завдяки вирішальності історичного періоду, в якому перебуває наша держава. Саме від якості політичної еліти, від її рішучості у боротьбі за незалежність, залежить перемога України у війні з росією, відбудова інфраструктури, здійснення системних реформ та вступ нашої держави в ЄС та НАТО. Політична еліта повинна бути еталоном консолідації, об'єднувати суспільство навколо стратегічної мети та продукувати ідеї, які забезпечать інтенсивний розвиток українського суспільства, нації та держави.

Ступінь вивчення проблеми. Концепції елітизму досить різноманітні. Вони мають свої витoki у соціально-політичних уявленнях давнини. Ще за часів розкладання родового ладу виникають погляди, які розділяють суспільство на нижчих і вищих, аристократію і простий народ. Найбільш послідовне обґрунтування та вираження ці ідеї отримали у Конфуція, Платона, Корлейля, Ніцше та інших мислителів. Ключовим для всіх елітарних концепцій є визнання поділу суспільства на тих, хто управляє, і на клас тих, ким управляють, які становлять переважну більшість суспільства. Моральні, інтелектуальні та організаторські здібності становлять основу належності до еліти, як і специфічні соціальні та комунікаційні навички, які дають можливість працювати в команді.

Мета і завдання дослідження. Мета дипломної роботи полягає у з'ясуванні можливостей політико-управлінської еліти щодо мобілізації усіх наявних владних ресурсів для організації успішного відбиття Україною російської агресії, нашої перемоги над росією та подолання наслідків руйнації української економіки та інфраструктури, а також які заходи потрібно впровадити задля підвищення рівня професійності політичної еліти.

З огляду на поставлену мету визначено такі **завдання:**

- з'ясувати історичне походження поняття «політико-управлінська еліта»;
- зрозуміти сутність політичної еліти та її форми;
- охарактеризувати соціально-політичні умови формування політико-управлінської еліти в незалежній Україні
- розкрити механізми та способи рекрутування політико-управлінської еліти
- подати оцінку сучасній політико-управлінській еліті в умовах російсько-української війни
- показати роль політико-управлінської еліти в демократизації політичного життя в Україні
- обґрунтувати залежність змін у сфері врегулювання політичних відносин від політичної еліти.

Об'єктом дослідження є політико-управлінська еліта сучасної України, її трансформація та орієнтири на даному етапі розвитку держави.

Предметом дослідження дипломної роботи є процеси, що відбуваються в структурі політико-управлінської еліти, її нинішнє місце у суспільстві та прагнення до консолідації зусиль навколо питання організації ефективного опору України російській агресії і подальшого розвитку нашої держави після перемоги.

Методи дослідження. Застосовувались методи аналізу та синтезу, систематизації та узагальнення, порівняльний та історичний методи.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та пропозиції, які проаналізовано у дипломному дослідженні, можна використовувати в різних аспектах: у процесі викладання спеціалізованих курсів для студентів

спеціальності «Політологія», рекомендаціях щодо освіти та методології у процесі підготовки навчального процесу, в тому числі для підвищення кваліфікації політико-управлінської еліти органів влади та місцевого самоврядування, конференціях, семінарах, круглих столах.

Апробація роботи. Окремі положення дипломної роботи доповідалися на online конференції «Шляхи та засоби ефективного національного спротиву українців російській агресії: політико-ідеологічний аспект» (Тернопіль, 16-17 травня 2023 р.).

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, загальний обсяг роботи становить 65 сторінок.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ДЕРЖАВИ

1.1 Політологічний дискурс явища політичної еліти у спадщині політичних мислителів

В історії державотворення політична еліта відіграє надзвичайно важливу ролі. Згідно з Політологічним словником: «Еліта політична (від. франц. elite – найкраще, добірне) – це меншість суспільства, що утворює достатньо самостійну, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї» [48, с. 445]. Вчені в сфері елітології зазначають, що ще з прадавніх часів людське суспільство складалося з двох нерівних частин - правлячої групи і маси. Ще Сократ вчив, «що суспільством управляють «кращі люди» [12, с. 50]. Платон вважав, «що управляти державою повинна каста аристократів, яка утримує в смиренні народ» [12, с. 50].

Термін «еліта» запроваджений на початку ХХ ст. французьким журналістом Ж. Сорелем та італійським елітологом В. Парето.

В політичній науці існують два ключові напрями у визначенні розуміння поняття «еліта»: ціннісний та структурно-функціональний.

Моральна, інтелектуальна перевага одних людей над іншими визначає їх відношення до еліти і лежить в основі ціннісного підходу. Теорія «демократичного панування еліт» – це один із варіантів ціннісного напрямку. Як зазначає творець цієї теорії Й. Шумпетер: «Нерівність – основа соціального життя, а значне зростання ролі елітарних груп в суспільстві; захист прав еліти «володіти й правити» є її ключовою функцією» [14, с. 72]. Ще однією складовою зазначеної концепції є геніократія, яка свідчить про месіанську функцію генія у процесі творення держави.

Структурно – функціональний напрям базується на визнанні важливості функцій управління, виконання яких визначає приналежність невеликої групи осіб до владної еліти. Елітаристський та плюралістичний підходи до розуміння еліт є складовими структурно – функціонального напрямку.

Виходячи із твердження прихильника елітаристського підходу Г. Моска: «суспільством керує еліта, яка об'єднує тих, хто здійснює владу, насамперед, у політичній, економічній, військовій царинах. Члени цих еліт об'єднані єдиними інтересами, згуртовані. Ця єдність, у свою чергу, має коріння в однаковому соціальному походженні, високому рівні освіти, матеріальній забезпеченості. Завдяки цьому існує циркуляція людей, які обіймають владні посади» [29]. Всередині цієї групи відбувається селекція лідерів, які мають спільні інтереси та цінності.

Р. Бендікс і С. Ліпсет обстоювали плюралістичні тлумачення еліти, які виходять із існування множинності елітарних груп. Як зазначають дослідники: «Вплив кожної з еліт обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Ні одна з еліт не може домінувати у всіх сферах діяльності. Наявність численних центрів влади є достатньою підставою для контролю за владними структурами, за змістом, методами їх діяльності, її відповідальності суспільним проблемам» [4, с. 32]. Реалізація цього підходу у політичній площині дозволяє елітарним групам конкурувати між собою на виборах задля отримання максимальної підтримки виборців.

Концепції елітизму досить різноманітні. Вони мають свої витoki у соціально-політичних уявленнях давнини. Ще за часів розкладання родового ладу виникають погляди, які розділяють суспільство на нижчих і вищих, аристократію і простий народ. Найбільш послідовне обґрунтування та вираження ці ідеї отримали у Конфуція, Платона, Корлейля, Ніцше та інших мислителів. Проте, лише наприкінці XIX – на початку XX ст. була сформульована класична теорія еліт, авторами якої були італійці В. Парето, Г. Моска та німецький соціолог Р. Міхельс. Згідно із твердженням авторів Політологічного словника: «еліта – провідні верстви суспільства, які

здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від функцій, які виконує еліта у суспільстві, її поділяють на економічну, господарську, духовно-інтелектуальну, політичну, військову, наукову тощо» [48, с. 445].

Г. Моска спробував довести неминучість поділу будь-якого суспільства на дві нерівні за соціальним станом та роль групи. Моска у роботі «Правлячий клас» стверджував, що: «в будь-якому політичному організмі очевидна наявність двох класів: панівної меншості – правлячого класу – і політично залежної більшості – класу, яким правлять» [29]. Правлячий клас є нечисленним, він монополізує владу та здійснює управлінські функції. Нечисленний панівний клас якраз і становить еліту. Політичний прогрес полягає, на думку Моска, у переході влади від однієї правлячої еліти до іншої. Вся історія держави є чергуванням еліт. Вчений писав «Сто осіб, які діють узгоджено, зі спільним розумінням справи переможуть тисячу людей, які незгодні один з одним і які спілкуються тільки один з одним...» [29]. Влада не може потрапити до рук більшості, оскільки люди з-поміж певної меншини як би «рекрутуються» на великі терміни у владу. Найважливішим критерієм такого рекрутування Моска вважав здатність одних управляти іншими. Це може бути організаторська здатність, матеріальне становище, моральна та інтелектуальна перевага.

У цій самій роботі Моска зазначає, що правлячий політичний клас поступово змінюється, і є дві тенденції його розвитку: аристократична і демократична. У першому випадку влада знаходиться в руках у замкнутах еліт, а в другому – у еліт, що виходять із мас. Оновлення еліти відбувається у вигляді виборів.

Незалежно від Моска, приблизно в цей час теорію політичних еліт розробив В. Парето. Він виходить із того, що світом у всьому часи правили і повинні правити обрані, наділені певними якостями люди. Парето навіть розглядає еліту як групу людей певної нації. У роботі «Трактат із загальної соціології» Парето зазначає, що людське суспільство неоднорідне та індивіди у

ньому відрізняються фізично, морально та інтелектуально. Сукупність індивідів, які відрізняються результативністю, діють із високими показниками у низці сфер і становлять еліту. На думку В. Парето, у суспільстві: «відбувається постійний кругообіг еліт, що є універсальним законом історії» [18, с. 43]. В еліті він виділяв два головні типи, що послідовно змінюють один одного: еліту «левів» та еліту «лис». Для «левів» характерним є використання силових методів правління, консерватизм. «Лиси» вважають за краще підтримувати свою владу пропагандою, вони майстри політико-фінансових комбінацій, обману, хитрості, спритності. На відміну від Моска, Парето ділив еліту на правлячу, яка безпосередньо бере участь в управлінні, і неправлячу, контреліту, що має певні необхідні для еліти якості, але не має доступу до керівництва в силу свого соціального статусу та різноманітних бар'єрів. За допомогою мобілізації має дві еліти ведуть постійну боротьбу. Одна еліта розчиняється у суспільстві, інша виступає з його поверхні. Парето зазначав, що «постійна зміна та циркуляція еліт дозволяє зрозуміти історичний рух суспільства, який постає як історія постійної зміни аристократій: їх піднесення, владарювання, занепаду та заміни новою правлячою привілейованою меншістю» [18, с. 43]. Тому революції, з погляду Парето, лише боротьба еліт, зміна правлячої та потенційної еліти.

Німецький політолог та соціолог Роберт Міхельс обґрунтував ідею «залізного закону олігархічних тенденцій» у праці «Соціологія політичних партій у сучасній демократії» Міхельс досліджував соціальні механізми, що породжують елітарність суспільства, і дійшов висновку, що у суспільстві діє «залізний закон олігархічних тенденцій». Його суть полягає в тому, що створення великих організацій неминує веде до їхньої олігархізації та формування еліти. «Залізний закон олігархії» передбачає, що «виникнення у ході суспільного прогресу складних організаційних структур веде до формування еліти, яка поступово виходить із-під контролю решти громадян і підпорядковує політику власним інтересам» [12, с.45]. Наявність великих та впливових організацій, на думку Міхельса, підпорядковує політику власним

інтересам керівництва. Інша маса людей виявляє певну пасивність і байдужість до політичного життя суспільства. Зовні це здається цілком пристойним, але у певні моменти розвитку суспільства (наприклад вибори, референдуми тощо) стає очевидним, що правлять країною ті, хто має не лише владу, а й велику матеріальну силу. Олігархія – влада людей, що тримають капітал, – і становить політичну силу суспільства. Невипадково сьогодні кажуть, що країною править фінансово-бюрократична олігархія.

У розумінні філософа М. Бердяєва справжня еліта – це аристократія духу. Причому аристократизм визначається походженням, а чи не досягненнями. У цьому корінна відмінність поглядів Бердяєва. Друга характеристика еліти-аристократії: вона сповідує філософію якості (цінностей), а чи не кількості (блага). Завдання еліти (творців культури), як стверджує Бердяєв – «не принизливе пристосування до масового соціального руху, а облагородження цього руху, внесення до нього аристократичного початку якості» [23, с. 90]. «Якщо коефіцієнт еліт більший п'яти відсотків, то це означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку; якщо цей коефіцієнт знижується до одного відсотка, держава гине, у суспільстві відбувається застій, а еліта трансформується у касту» [23, с. 90]. М. Бердяєв писав: «... Після створення світу завжди пакувала, панує і буде панувати меншість, а не більшість. Це вірно для всіх форм і типів управління, для монархій і демократій, для епох реакційних та для епох революційних. Із управління меншості немає виходу» [23, с. 90]. На цьому прикладі видно ще одну характеристику – вимогу до еліти: компетентність і відповідність політичній ситуації, процесам, що відбуваються в суспільстві, відповідальність перед народом.

А. Пахарев, аналізуючи політичну еліту, виокремлює її найважливіші якості, зокрема: «● надзвичайне становище у суспільстві з правом висування основних політичних лідерів держави; ● право на привілеї; ● закритість або напівзакритість для чужих соціальних верств; ● психологія вищості, тверді переконання; ● власна ідеологія; ● доступ до закритої інформації та високої культури; ● в здатність до самопожертви заради збереження влади» [40, с. 67].

Ідеолог українського націоналізму Д. Донцов розкрив зміст елітарної теорії у праці «Дух нашої давнини». Д. Донцов наголошував: «джерелом формування еліти має бути строгий відбір «кращих людей» з усіх верств суспільства, а не лише з міфічного «демосу», маси, класу, партії» [10]. Вчений наголошує на: «обов'язковість суворої чистки, проціжування цього відбору, завдяки чому має зберігатися духовна, моральна чистота, владна сила, могутність еліти. Суспільство існує як спільнота, поділена на шаблі, від вищого до нищого, зі стисло означеними функціями кожної з своїх частин» [10]. Ідеолог інтегрального націоналізму вважав: «без еліти суспільство є стадом. До еліти відносяться лише люди особливого типу, особливої вдачі. Це – фанати, аскети, подвижники типу Мономаха, Лойоли, Валенштейна, Вільгельма Оранського, Дмитра Вишневецького, Богуна, Вишенського, що є в вічній тривозі, в напруженні всіх сил духу і серця, байдужі на свої тілесні потреби. Це в протилежність до представників субстрату, розлізливих, млявих, сентиментально-сльозливих і осталих – сухі і вогненні душі формотворців, палимі негасимим внутрішнім вогнем...» [10]. До ознак «касти лучних людей» мають відношення: «1) Шляхетність, благородство; 2) мудрість (наявність концепції своїх дій); 3) мужність, відвага (проявляється у вмінні протиставитись оточенню й самому собі у всіх слабкостях)» [10]. Наявність цих рис у провідній верстви зумовлює її активність на шляху формування національної ідеї та розбудови національної держави.

В. Липинський, як послідовник макіавелістської теорії, вважав еліту головною конструктивною силою суспільства, найбільш цінним елементом, що має високі здібності та показники в особливо важливих для всієї держави сферах діяльності. На думку мислителя, «історично еліту утворюють вихідці із чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є поляки. Поляки, асимілюючись з «українською народною масою», стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен» [25, с. 50].

В. Липинський наполягає на необхідності «постійного відновлення або зміни аристократії», тобто зміни правлячих еліт. Відсутність циркуляції еліт

призводить до втрати національного проводу, заміщення його чужинцями, що врешті призводить до знищення національної ідентичності і втрати держави. «Без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації, і тим захистити її від ворожих нападів ззовні – немає і не може бути нації» [25, с. 51]. Вартий уваги й загальний висновок до роздумів мислителя у його знаменитій праці «Листи до братів-хліборобів»: «народи, які не вміють витворити власних «панів», тобто політичну еліту, приречені на те, щоб навіки коритися чужим» [25, с. 52].

Отже, до загальних рис теорії еліт належать: визнання елітарності в будь-якому суспільстві, його поділ на привілейовану панівну творчу меншість та пасивну нетворчу більшість, що закономірно впливає із природної природи людини та суспільства; особливі психологічні якості еліти. Приналежність до неї пов'язана насамперед із природними обдаруваннями та вихованням; групова згуртованість. Політична еліта – закономірне явище, вона неминуча у суспільстві; революція безглузда, оскільки з її допомогою здійснюється перехід від однієї еліти до другої; сучасна політична еліта – це необхідний демократичний інститут, оскільки вона відкрита всім представників соціальних груп, зокрема нижчих класів. Панівне привілейоване становище прагнуть зайняти багато людей, які володіють високими психологічними та соціальними якостями, проте ніхто не хоче добровільно поступатися ним своїми посадами та становищем.

1.2 Концептуальні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти

Проблематика ефективності діяльності політичної еліти сьогодні все частіше виходить на авансцену політичних досліджень. На ній замикаються багато питань політичної модернізації сучасного українського суспільства, руху до демократії. У вітчизняній та зарубіжній політичній науці стверджується думка, що доля демократичних перетворень і становлення громадянського

суспільства багато в чому визначається високою якістю політичних керівників, результативністю їх політичної діяльності. Грунтуючись на інституційному підході, під політичною елітою ми розуміємо соціальну групу, яка включена в структуру органів державної влади та управління. Політична еліта складається з суб'єктів державної влади, являючи собою найвищу бюрократію сучасного суспільства. Політична еліта контролює основні, стратегічні ресурси влади та приймає рішення загальнодержавного рівня. Діяльність політичної еліти - це формування та реалізація елітою комплексної політики в суспільстві. Тому громадською оцінкою політико-управлінської діяльності політичної еліти є її ефективність. На думку Пахарєва: «Ефективність діяльності політичної еліти – це розробка та здійснення елітою такої політики, яка забезпечує інституційно (тобто як сукупність легітимних правил) інноваційний розвиток і модернізацію суспільства, повноцінне життя і творчу самореалізацію особистості» [40, с. 113]. Для теоретичного та емпіричного вивчення ефективності діяльності політичної еліти необхідний методологічний аналіз даного явища через призму базових політологічних підходів. Таким чином, розглянемо основні методологічні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти.

1. Класовий підхід (К. Маркс, М. Нарта, У. Домхофф) виходить із твердження про те, що політичні процеси – є безпосереднім продовження соціальних процесів, тому соціальний склад учасників політичної боротьби повинен представляти весь спектр суспільних класів. При цьому немає класів, не здатних потенційно до вираження та відстоювання своїх політичних інтересів, а різні групи політичної еліти формуються із тих класів, від імені яких вони виступають. Виходячи з становища, заявленого в даному підході, ефективність діяльності політичної еліти залежить від її соціального представництва. На думку М. Нарта: «соціальне представництво еліти – це найважливіша якість і умова її ефективності, так як до складу політичної еліти повинні входити представники всіх соціальних груп, що існують у суспільстві» [20, с. 5]. Соціальне представництво політичної еліти є і наслідком таких процесів, як циркуляція та рекрутування. Сутнісні ж характеристики цих

процесів розкриваються через призму елітистського підходу, який доповнює класовий підхід в аналізі проблеми ефективності діяльності політичної еліти.

2. Елітистський підхід. «Циркуляція еліт», на думку представників елітистського підходу (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс, Р. Даль, Т. Даль, Ч.Р. Мілз, Х. Зіглер, а також К. Мангейм, С. Келлер та ін), є незаперечним законом суспільного життя. Даний процес обумовлює виділення політичної еліти в самостійну соціальну групу, що має власний корпоративний інтерес і корпоративну свідомість. Як вважає Р. Даль «Основним критерієм ефективності політичної еліти впливовість і авторитетність її представників, а також прийняття ними ключових політичних рішень» [14, с. 20]. Крім цього, основні положення, на яких базується даний підхід, полягають у тому, що ефективність політичної еліти залежить: по-перше, від системи її рекрутування; по-друге, від процесу циркуляції (оновлення) політичної еліти; по-третє, від соціального складу еліти.

3. Цивілізаційний підхід. Особливо розгорнутий елітаризм був сформульований в цивілізаційному підході, який стверджує, що саме наявність еліти обумовлює розвиток цивілізації, «підтягування (елітою) нетворчої більшості суспільства до рівня творчих піонерів, без чого неможливий поступальний рух уперед...» [22, с. 14]. Еліта, за Тойнбі, творча меншість: «Цивілізація розвивається, коли еліта динамічна, і вироджується, коли вичерпуються її творчі потенції. А з плином часу творчий потенціал еліти вичерпується, і вона перетворюється на гальмо прогресу, намагаючись блокувати нову творчу еліту (контреліту) ... занепад еліти позначає невідворотний занепад суспільства» [22, с. 15]. По Тойнбі, «акт соціальної творчості – прерогатива або творців-одинаків, або творчої меншини» [22, с. 15]. Ця творча меншість – еліта; цивілізація розвивається, коли еліта динамічна, і вироджується, коли вичерпуються її творчі потенції. Таким чином, у рамках цивілізаційного підходу важливою умовою ефективності політичної еліти є її діяльність, яка обумовлює або історичний прогрес, чи історичний регрес у

суспільстві. Ефективною буде політична еліта, яка веде та спрямовує суспільство у бік прогресивного розвитку цивілізації.

4. Психологічний підхід. Сьогодні низка дослідників звертає увагу, на те, що ефективність діяльності політичної еліти залежить не лише від характеру політичного режиму та специфіки діяльності у межах цього режиму, а й від психологічних характеристик її представників. Цю позицію займають представники психологічного підходу (К. Лоренц, М. Гінсберг, Б. Скіннер, З. Фрейд та інших.), які визначають еліту як групу людей, які володіють певними привілеями, обов'язками і владою, у зв'язку з тим, що їм властиві якості, що розглядаються як цінності в цю епоху розвитку культури. Становище особистості в суспільстві залежить від її вроджених властивостей, звідси – психологічна прірва між елітою (що володіє психічною перевагою) і масою. Поділ суспільства на еліту та масу виріс з родових форм авторитету. «Як не можна обійтися без примусу до культурної роботи, так не можна обійтися без панування меншості (еліти) над масами...» [12, с. 98]. Потреба в авторитеті, за Фрейдом, живе у «масовій людині» передусім у вигляді «туги за батьком»; еліта намагається використати цей патерналізм в політичній площині. Таким чином, у рамках психологічного підходу найважливішою умовою ефективності діяльності політичної еліти є такий психологічний фактор, як особлива схильність представників політичної еліти до політико-управлінської діяльності, що дає можливість здійснення ними саме політичних дій. У контексті психологічного підходу як основні критерії ефективності політичної еліти можна виділити такі: перший – наявність у представників політичної еліти особливих психологічних якостей (таких як впливовість, авторитетність, вміння приймати ключові політичні рішення); другий – психологічна схильність представників політичної еліти до політико-управлінської діяльності (владолобство).

5. Якісний підхід (Н. Макіавеллі, М. Вебер та ін.). Представник цього підходу М. Макіавеллі головну увагу приділяв реальним якостям представників політичної еліти. «Справжній Імператор – це той, хто вміє поєднувати силу

лева з спритністю лисиці, тобто бути одночасно і сильним, і хитрим. Тільки в цьому випадку правителю вдається уникнути політичних «капканів», «відлякати вовків» і в кінцевому рахунку – розправитися з ворогами» [41, с. 33].

Макс Вебер визначає ідеального політика так: «Ідеальний тип політика характеризується свободою мислення та дій; активною участю та самовіддачею у боротьбі за владу; відповідальністю перед громадянами, виборцями; здатністю до самостійних дій, за які він несе особисту відповідальність; вмінням знаходити прихильників та союзників, досягати у необхідних випадках компромісу; здатністю зняти з себе відповідальність за дії, що суперечать його поглядам, та у певній ситуації піти у відставку, тим самим, виконавши свій обов'язок; незалежним матеріальним становищем» [42, с. 146]. Тому основою методології дослідження прошарку управлінців у якісному підході є використання такої характеристики еліти як її «якісний склад». Даний термін тут позначає сукупність типових рис, переважаючих установок, стереотипів і норм поведінки, соціально-політичних якостей, що визначають зрештою ефективність діяльності політичної еліти. Конкретні уявлення тієї чи іншої елітної групи можуть і не мати всіх істотних рис суб'єктів даної спільноти, та її ядро складається з індивідів, які найповніше поєднують характер її діяльності, структуру основних потреб, типові цінності, норми, установки і мотивації. Тому дане «ядро є концентрованим виразником всіх соціальних властивостей групи (спільноти), що визначає її якісну відмінність від усіх інших. Немає такого ядра – немає і самої групи (спільноти)» [42, с. 147]. Таким чином, за Вебером, політична еліта – це ті люди, для яких політика є їх покликанням та професією, основна справа їхнього життя. Виходячи з цього він виділяє особисті якості політика-професіонала, від яких залежить якість і ефективність політичної діяльності. До таких якостей відносяться: пристрасна самовіддача, входження у політику з головою; почуття відповідальності за справу, якій він служить; здатність до внутрішньої зібраності та здатності спокійно реагувати на навколишнє середовище, дотримуватися дистанції по відношенню до речей та людей.

6. Інституційний підхід. Найбільш точне відображення показників правлячих груп, що дозволяє виявити головне джерело їх соціального впливу, досягається за допомогою використання інституційного (альтиметричного) підходу (Х. Лассуел). Інституційний підхід орієнтує виявлення зв'язку еліти з соціальними, передусім владними позиціями, закріпленими у суспільстві, з керівними посадами у політичних та соціальних інститутах. Цей підхід дає можливість найточніше відобразити показники сучасних правлячих груп, справжні мотиви їх діяльності. Як зазначав Х. Лассуел «Альтиметричний підхід включає поняття стратархії, то є розгляд піраміди влади у різних формах: правильній, усіченій, та у формі з безліччю різнорівневих вершин» [46, с. 17].

Виходячи з цієї моделі владних відносин, що існують у сучасній політичній дійсності, ефективність політичної еліти залежатиме від розподілу владних функцій між соціальними групами та групами всередині самої еліти.

Тобто «владну вертикаль сучасного суспільства можна у вигляді піраміди: верхній щабель займає правляча еліта; середній – політичні групи, які здійснюють трансляцію прийнятих «нагорі» рішень; основу піраміди становлять маси населення, що виступають об'єктом управління» [46, с. 17]. Очевидно, що чим вище здатність політичної еліти ефективно організувати свою діяльність і політичний процес у цілому, тим більше проявляється здатність позаелітних верств впливати на рішення еліти і тим самим здійснювати певний зворотний зв'язок між владою та суспільством. Тому важлива функція еліти, за якою можна судити про ефективність її діяльності, – це вироблення та прийняття стратегії розвитку суспільства, нації та держави, а також припущення зворотного зв'язку, як відповідної реакції на власну діяльність. Виходячи з інституційного підходу ефективна сучасна політична еліта забезпечує субординацію та відображення у політичних установах інтересів різних соціальних груп та створює механізми реалізації політичних задумів. Тому «головним критерієм її ефективності є політична діяльність еліти, що має соціально орієнтовану спрямованість» [46, с. 25]. У суспільстві

ефективна політична еліта – це еліта, яка вибудовує політику, засновану на співробітництві представників влади й громадянського суспільства.

7. Мережевий підхід (М. Кастельс, А. Турен) дозволить виділити ще кілька особливих та специфічних критеріїв ефективності діяльності політичної еліти. Прибічники мережного підходу стверджують, що держава інформаційної епохи виступає новим типом державного утворення, «заснованого на мережі політичних інститутів та органів прийняття рішень національного, регіонального, місцевого та локального рівнів, неминуча взаємодія яких трансформує прийняття рішень та нескінченні переговори між ними» [63, с. 40]. Для функціонування такого типу держави потрібна ефективна політична еліта, яка виступатиме головним суб'єктом нових політико-інформаційних відносин. Мережева держава стає більш «прозорою» для громадян, втрачаючи свої вузько політичні якості, тому основною умовою ефективності діяльності політичної еліти може стати її відкритість до представників громадянського суспільства [53, с. 214]. Контроль громадян за діяльністю владної еліти може стати реальнішим і всеосяжним, у тому числі за рахунок інтерактивного характеру комунікації. Виходячи з цього ефективна політична еліта повинна вміти вибудовувати відносини співпраці між своїми представниками та представниками громадянського суспільства, які зумовлюють їх взаємозворотній вплив у процесі підготовки, прийняття та реалізації політико-управлінських рішень. Це передбачає, що це соціально-політичні, економічні відносини у суспільстві та державі вибудовуються на кшталт мережевої, мало не пірамідальної організації. Тобто ефективна політична еліта не зосереджує у своїх руках жорсткий та тотальний контроль, а дає можливість розумного розподілу політичної влади не лише між своїми представниками, а й громадянським суспільством.

8. Функціональний підхід (Т. Парсонс, Р. Мертон) для опису еліти як провідної верстви використовує статусні, культурно-освітні, майнові ознаки, соціальне походження. Головними є культурно-освітні ознаки, які є своєрідним індикатором, що дозволяє судити про ефективну чи вкрай неефективну

діяльність політичної еліти. Культурно-освітні ознаки представників політичної еліти сприяють ефективності її діяльності, що у цьому підході розглядається так: «1) ефективна політична еліта визначає цілі, до виконання яких прагне все суспільство, а також визначає засоби для досягнення цих цілей, виходячи з інтересів та потреб усіх соціальних груп, представлених у суспільстві; 2) ефективна політична еліта підтримує позитивні суспільні норми та традиції» [50, с. 269]. Тому, з даного підходу, можна назвати ряд певних критеріїв ефективності діяльності політичної еліти: виконання елітою функції інтеграції суспільства у вигляді визначення цілей нашого суспільства та засобів їх досягнення, і навіть генерація елітою спільності тієї чи іншої моралі чи основних норм і цінностей суспільства.

9. Системний підхід. Дослідження ефективності в галузі теорії менеджменту вплинули на підходи до ефективності у сфері адміністративно-державного управління. Тому на додаток до зазначених раніше підходів необхідно розглянути системний підхід (Д. Істон, Г. Саймон, Р. Лайкерт, А. Етціоні, А. Лоутон, П. Друкер та ін.). Аналізуючи підстави такого підходу до державної влади та управління, О. В. Новакова вказує на такі його характеристики: «До них відносяться насамперед такі фундаментальні уявлення сучасної науки, як: по-перше, системний підхід, або загальна теорія систем; по-друге, синергетичний підхід, чи загальна теорія самоорганізації; по-третє, діяльнісний та біхевіористський підходи, або загальна теорія діяльності та поведінки. Тому парадигма політологічного дослідження держави та державної влади може бути визначена як системно-синергодіяльна» [33, с. 52].

Таким чином, проаналізувавши основні теоретико-методологічні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти, виділяємо на їх основі критерії її ефективності. Критерії ефективності (від грецьк. *kriterion* – засіб для судження – це ознаки, виходячи з яких проводиться оцінка ефективності діяльності політичної еліти. У межах класового підходу таким критерієм є соціальне представництво еліти. В елітистському підході – особливості процесів циркуляції та рекрутування політичної еліти. Цивілізаційний підхід як

основний критерій ефективності діяльності політичної еліти виділяє її динамізм та творчий потенціал, який зумовлює історичний прогрес суспільства. У психологічному підході цим критерієм є наявність у представників політичної еліти особливих психологічних якостей (таких як впливовість, авторитетність, уміння приймати ключові політичні рішення), а також психологічна схильність до політико-управлінської діяльності. Критерієм ефективності діяльності політичної еліти у якісному підході є «якісний склад» політичної еліти як сукупність типових рис, переважних установок, стереотипів, норм поведінки, соціально-політичних якостей, що визначають ефективність діяльності. В інституційному підході – це здатність до створення політичної елітою соціально-орієнтованої політики у суспільстві – головний критерій ефективності еліти. Мережевий підхід визначає критерієм ефективності здатність політичної еліти вибудувати відносини співпраці між своїми представниками та громадянським суспільством, які зумовлюють їх взаємозворотній вплив у процесі підготовки, прийняття, реалізації політико-управлінських рішень. Функціональний підхід як критерій ефективності еліти визначає виконання політичної елітою основної функції інтеграції у вигляді визначення цілей, до досягнення яких має прагнути все суспільство. У рамках системного підходу критерієм ефективності виступає політична діяльність еліти, що сприяє якісному розвитку всієї соціальної системи.

Висновки до Розділу 1

Отже, до загальних рис теорії еліт належать: визнання елітарності в будь-якому суспільстві, його поділ на привілейовану панівну творчу меншість та пасивну нетворчу більшість, що закономірно впливає із природної природи людини та суспільства; особливі психологічні якості еліти. Приналежність до неї пов'язана насамперед із природними обдаруваннями та вихованням; групова згуртованість. Політична еліта – закономірне явище, вона неминуча у суспільстві, це необхідний демократичний інститут, оскільки вона відкрита для всіх представників соціальних груп, зокрема нижчих класів.

Ефективність діяльності політичної еліти – це розробка та здійснення елітою такої політики, яка забезпечує інституційно (тобто як сукупність легітимних правил) інноваційний розвиток і модернізацію суспільства, повноцінне життя і творчу самореалізацію особистості.

Проаналізувавши основні теоретико-методологічні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти, виділяємо на їх основі критерії її ефективності. Критерії ефективності (від грецьк. *kriterion* – засіб для судження – це ознаки, виходячи з яких проводиться оцінка ефективності діяльності політичної еліти. У межах класового підходу таким критерієм є соціальне представництво еліти. В елітистському підході – особливості процесів циркуляції та рекрутування політичної еліти. Цивілізаційний підхід як основний критерій ефективності діяльності політичної еліти виділяє її динамізм та творчий потенціал, який зумовлює історичний прогрес суспільства. У психологічному підході цим критерієм є наявність у представників політичної еліти особливих психологічних якостей (таких як впливовість, авторитетність, вміння приймати ключові політичні рішення), а також психологічна схильність до політико-управлінської діяльності. Критерієм ефективності діяльності політичної еліти у якісному підході є «якісний склад» політичної еліти як сукупність типових рис, переважних установок, стереотипів, норм поведінки, соціально-політичних якостей, що визначають ефективність діяльності. В інституційному підході – це здатність до створення політичної елітою

соціально-орієнтованої політики у суспільстві – головний критерій ефективності еліти. Мережевий підхід визначає критерієм ефективності здатність політичної еліти вибудувати відносини співпраці між своїми представниками та громадянським суспільством, які зумовлюють їх взаємозворотній вплив у процесі підготовки, прийняття, реалізації політико-управлінських рішень. Функціональний підхід як критерій ефективності еліти визначає виконання політичної елітою основної функції інтеграції у вигляді визначення цілей, до досягнення яких має прагнути все суспільство. У рамках системного підходу критерієм ефективності виступає політична діяльність еліти, що сприяє якісному розвитку всієї соціальної системи.

РОЗДІЛ II.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ ТА ЇЇ МІСЦЕ Й РОЛЬ В ДЕРЖАВІ

2.1 Політико – управлінська еліта України: основні аспекти формування

Україна переживає важкі економічні та політичні часи з моменту здобуття незалежності. Еліта (у перекладі з французької – «кращий», «обраний»): представляє групові інтереси в політиці; створює оптимальні умови для їх реалізації та координації; перспективи розвитку суспільства; приймає стратегічно важливі рішення та використовує ресурси державної влади для їх реалізації. Будь-яке суспільство, як і всі складно організовані системи, потребує професійних управлінських дій, що зумовлює необхідність поділу праці на керівників і менеджерів. Суспільству потрібні люди зі спеціальними знаннями, навичками, досвідом, здатними виконувати управлінські функції. На думку М. Пірен «Політична нерівність у суспільстві пояснюється нерівністю психічних, соціальних та інших умов, створює різні можливості займатися політикою для різних соціальних груп і індивідів. У суспільстві високо цінується і стимулюється управлінська праця, а близькість до влади відкриває широкі можливості для реалізації індивідуальних потреб» [42, с. 12]. Тому багато людей прагнуть потрапити в інститути влади. Пасивне ставлення населення в цілому, яке переважно зайняте вирішенням повсякденних проблем і зазвичай воліє триматися подалі від політики.

Багато дослідників, політологів та істориків вважають, що правляча еліта – це нечисленна і досить нетипова частина населення, для якої характерні певні політичні та культурні цінності, норми, стереотипи, стандарти, традиції при владі. І така думка притаманна не лише дослідженню еліти радянського періоду, а й еліти незалежної України.

Процес формування української політичної еліти та еліти в більшості країн пострадянського простору йшов іншим шляхом, ніж на Заході і колишніх країнах народної демократії. По-перше, перехід колишньої радянської,

партійної та комсомольської номенклатури до «демократичної» еліти, тобто більшість радянської еліти стала елітою нової української держави. По-друге, висунення на керівні посади колишніх лідерів компартії середньої та нижчої ланки з їх лояльним ставленням до колишніх керівників області, міста, району. По-третє, виключення з органів управління представників гуманітарної інтелігенції, працівників вищих навчальних закладів і заміна їх переважно спеціалістами сільського господарства та інженерами. По-четверте, зростання та поповнення еліти та номенклатури значною мірою відбувається за рахунок керівників бізнесу.

В. А. Олещенко виділяє такі етапи розвитку політичної еліти в Україні: 1990–1994 рр. – початок формування політичної еліти України. Дослідник вважає, що «новий склад Верховної Ради, обраний у 1990 році, стає політичним «переділом»» [36, с. 180]. 1994–1998 рр. На цьому етапі трансформація політичної еліти починається тоді, коли економічна та бюрократична еліта починає виконувати політичні функції. На цьому етапі простежувалася тенденція регіоналізації політичної еліти. З одного боку, почали формуватися регіональні політичні та економічні клани, насамперед у Дніпропетровській та Донецькій областях. У 1994–1995 рр. дніпропетровський десант у Києві показав, що регіональні еліти не проти зайняти панівне становище серед національної еліти. З іншого боку, регіональний фактор суттєво вплинув на фракційний склад Верховної Ради. Водночас відбувається омолодження політичної еліти. 1998–2003 рр. Основна тенденція цього етапу – олігархізація політичної еліти, злиття бізнесу та влади. Великий бізнес прийшов у політику. За різними даними, дві третини парламентарів були легальними мільйонерами. У Верховній Раді різко зросла кількість підприємців. Серед керівників центральних та обласних органів виконавчої влади все частіше фігурують багаті бізнесмени. Ще частіше старші адміністратори ставали якщо не керівниками, то уповноваженими представниками окремих бізнес-груп. Бізнес-групи почали створювати свої політичні партії. Олещенко наголошує, що «Прихід великого бізнесу в політику мав досить суперечливі наслідки. З одного

боку, посилення уваги до економічних питань викликало нові підходи до управління, більш відповідні ринковій кон'юктурі. Але в той же час влада все частіше почала використовувати для лобіювання певні бізнес-інтереси» [36, с. 182]. Напівлегальна політична корупція набула поширення. Верховна Рада дедалі більше перетворювалася на елітний бізнес Законодавча діяльність часто знаходилася на периферії інтересів бізнесменів-парламентаріїв

Ще в середні віки злиття економічної та політичної влади призвело до децентралізації держави, зниження ролі центральної влади. На сучасному історичному етапі певне злиття призводить до лобіювання інтересів олігархічних еліт в органах державної влади. З початку 1990-х дослідники поділяють еліту на «стару» та «нову». Існують два наукові підходи до пояснення переходу від «старої» до «нової еліти». Сахань О. М зазначає: «Перший підхід використовував співвідношення в новостворених елітах між політичною (партійною) та економічною (управлінською) складовими, які формально не були пов'язані з попередньою політичною системою. Другий передбачає або «революційну» повну зміну еліти, або самозбереження та заміну «декорацій» навколо еліти» [57, с. 261]. До влади приходять контреліта. Іншою основою для систематизації понять, що описують соціальний перехід, може бути співвідношення ролі політичної (партійної) та управлінської (економічної) складових радянської партноменклатури та її перетворення у політико-управлінську еліту.

Як політичні, так і історичні науки використовують термін рекрутування еліт. Формування еліти в кожній країні на кожному етапі її розвитку має значну своєрідність. Проте є загальні закономірності в процесі приєднання людей до правлячої групи. Система набору кадрів — це механізм формування та відтворення еліти, що включає критерії, порядок та осіб, які проводять конкурсний підбір кадрів. Ідею рекрутських систем у вигляді демократично-аристократичних тенденцій сформулював Г. Моска. Сучасна наука трактує їх як підприємницьку систему і систему цехів відповідно.

Р. В. Балабан виділяє такі моделі рекрутування політичної еліти в незалежній Україні: «1. Теоретичний підхід, коли до перших рядів політичних партій входили відомі особистості, але, загалом, вони не мали жодного відношення до політичної діяльності. 2. Клановий підхід, започаткований за часів президентства Леоніда Кучми і існуючий донині. 3. Фінансовий підхід. Використовується у всіх списках. Запрошення до участі в роботі партій, парламентських виборах заможних людей, як можливість фінансової незалежності» [32, с. 150].

У стабільних політичних системах набір еліти має послідовний характер, його чіткий механізм, процедури оновлення забезпечують значну стабільність політичної системи. По-різному в різні періоди розвитку незалежної Української держави, відбувалися заміни політичної еліти. «Зазвичай це мало негативні наслідки: до влади приходили маловідомі люди з недостатніми морально-діловими якостями» [63, с. 120]. Для підготовки нової еліти потрібні значні матеріальні ресурси. Має бути безперервність влади, навчання та кар'єрного зростання.

З кожними президентськими виборами український народ покладає великі надії на нову політичну еліту. І саме тому, що вона мала формуватися переважно як носій національно-культурних ідей та цінностей. За прихід до влади молодих, енергійних політиків, які можуть змінити ситуацію в країні на краще. Але, на жаль, змінюється влада, змінюються економічні, політичні, культурні пріоритети і важливим показником адміністративної діяльності на сучасному політичному етапі є те, що працездатне населення залишає Україну.

Тема нової еліти стикається насамперед з питанням долі старої еліти. Згідно з дослідженнями українських та зарубіжних вчених, «переважну більшість нової еліти, яка прийшла до влади в 1990-х роках, становили люди, які займали високі посади в ієрархії старої влади, тобто належали до партійної номенклатури» [40, с. 50]. Для представників старої еліти залишаються важливими механізми управлінського впливу, які є пережитками тоталітарного радянського режиму, і такі, як правопорядок, не лише втрачають свою цінність,

але й будь-яку соціальну об'єктивність та визначеність. На зміну їм приходять політичний та економічний прагматизм, який не враховує прав громадян, національних інтересів тощо. Як наслідок, на думку дослідника Крюкова О.І: «політична культура української еліти історично спрямована на постійне й переважне використання адміністративних важелів влади, незалежно від ступеня їх легітимності та опосередкування законом» [21, с. 120]. Таким чином, право як управлінська цінність було і залишається поза функціями елітарної політичної культури.

Прихильниками незалежної української державності стали найяскравіші постаті старої номенклатури – Л. Кравчук, І. Плющ, Л. Кучма, Є. Марчук, В. Дурдинець, А. Матвієнко та ін. За словами Крюкова «представники колишньої республіканської номенклатури намагалися отримати, а в деяких випадках і отримали статус перших осіб, завдяки простій «операції поділу»: вони були «другими» особами в державі, коли «перший» засідав у Москві. Відокремившись від Москви, вони автоматично стали першими» [21, с. 134]. У період президентства Л. Кравчука директори підприємств були особливо важливою соціальною, а отже, і політичною силою. Поступово економічні лідери, підприємці, власники банків (економічні та фінансові клани) після переобрання Л. Кравчука вийшли на ключові позиції, у тому числі й на президентські. Отож, в Україні стара еліта не була повністю ліквідована і замінена новою. Причиною цього є неможливість повної заміни професійних старих кадрів на державних посадах. Конфлікт або розкол еліт простежувався на лінії взаємин між республіканською елітою на чолі з Л. Кравчуком і загальнорадянською елітою. Консенсус між елітарними групами був досягнутий у Верховній Раді у вигляді пакту між «націонал-комуністами» та націонал-демократами. Пірен М. зазначала, що «політичним результатом такого пакту стало утворення симбіотичного владного утворення (принаймні на період з 1991 по 1994 рр.), в якому націонал-комуністи відповідали за кадри, а націонал-демократи – за легітимізацію самого факту його існування» [41, с. 243]. Початок президентства Кучми і наступний період характеризується формуванням клановості в

управлінні державними структурами, дуже часто непрофесіоналізмом, оскільки керівники були незнайомі з державним управлінням, механізмом «тимчасового» перебування при владі. З переобранням президента змінюється і правляча еліта [30]. Соціологи відзначали падіння довіри до всіх політиків та державних інституцій. Наприклад, у 2010 році підтримка Ющенка на виборах зменшилася в 10 разів за п'ять років (з понад 50% наприкінці 2004 року до 5,45% на президентських виборах 2010 року). За цей же період електоральна підтримка Тимошенко – у 5 разів (з 50% у 2005 р. до 10–13% у 2009 р.), але завдяки використанню ефективних політичних технологій під час президентської кампанії вона зросла до 25% у 1 турі і до 45,5% у 2. Зокрема, кожен 5 громадянин України проголосував проти всіх, що в 10 разів більше, ніж у 2004 році, а кожен другий не підтримував діяльність основних державних інституцій – парламенту, Кабінету Міністрів, поліції, судів.

Великий відсоток довіри до центральної влади залежить від діяльності місцевих органів влади, але, як показує практика, з обранням кожного нового президента змінюється і вертикаль влади. Цікавий погляд на цю проблему подав політолог М. Головатий. Він вважає, що «важливою запорукою поступального демократичного розвитку сучасної України є не лише формування власної нової, національно орієнтованої еліти, а й координація дій національної та місцевої (регіональної) еліти. Від такої узгодженості значною мірою залежить не лише результат державотворення, а й єдність та цілісність України як унітарної держави» впроваджувати прогресивні реформи в різних сферах, щоб покращити політичну та соціально-економічну ситуацію в нашій країні» [13, с. 210].

Таким чином, розглянуто основні аспекти причин формування еліти, шляхи формування української політичної еліти, проаналізовано концепцію рекрутингових еліт, а також проаналізовано управлінські державні структури на різних етапах розвитку. Дослідження показують, що з кожним роком незалежності України, незважаючи на досить складні процеси формування політичної еліти, не можна сказати, що цей процес є завершеним.

2.2 Механізми та способи рекрутування української політико-управлінської еліти

Формування української владної еліти розпочалося у 1991 році, в умовах гострої необхідності переформування управлінського апарату старого зразка на новий. Держава зробило все для основи формування управлінських кадрів, включаючи нормативно-правову базу та професійну підготовку. На відтворення та процес розвитку політико-управлінської еліти вплинуло безліч факторів. У свою чергу факторами рекрутування є наявність політичних, економічних, соціальних, фінансових обставин, які були сприятливим середовищем суб'єктам управлінського процесу всіх рівнів державної влади. Основними суспільно-політичними факторами, що сприяють розробці системи державного управління та кадрової політики управлінської еліти в Україні є: «радикальні перетворення у сучасному українському суспільстві, у сферах економіки, політики, духовності, соціального життя, у формуванні інститутів громадянського суспільства;

- масштабність та динаміка формування нових органів державної влади та місцевих органів самоврядування;

- нові вимоги до управлінських кадрів, зумовлені умовами ринкової економіки;

- внутрішньополітична боротьба за владу олігархічних та політичних кланів, угруповань, представників різних гілок влади як у центрі, так і у регіонах;

- інтенсифікація професійної підготовки державних службовців;

- низький рівень розробки кадрових проблем, відсутність спеціальних досліджень щодо цілісної конструкції механізмів та процесів кадрового забезпечення державного управління у різних сферах суспільного життя;

- потреба усунення недосконалості у роботі з управлінськими кадрами»

[4, с. 123].

Відомо, що політичне рекрутування як процес є залученням людей до активного політичного життя. З політичної еліти формуються законодавчі та виконавчі органи влади держави, урядовий апарат, керівні кадри державних установ. Процес рекрутування визначає механізми входження людей у політику, їхнє висування на керівні політичні пости. Якість еліти багато в чому залежить від рівня її освіти та політичної культури [7, с. 56].

На здійснення ефективної кадрової політики, з метою формування державного апарату спрямовано низку важливих нормативно-правових актів України. Відповідно до ст. 38 Конституції України «її громадяни мають рівне право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [19]. Також основні положення щодо кадрового потенціалу держави закріплені в Постановах Кабінету Міністрів України та Указах Президента України. Правове регулювання підготовки, перепідготовки підвищення кваліфікації державних службовців було затверджено у постанові КМУ «Про затвердження Положення про роботу з кадрами у центральних та місцевих органах виконавчої влади» № 747 від 20.09.1995 р. Згідно з Постановою «Про затвердження Положення про формуванні кадрового резерву для державної служби № 199 від 28.02.2001 р., встановлюється порядок формування кадрового резерву для державних службовців. У ст. 2 чинного Закону України «Про державну службу» № 3723-ХІІ від 11.10. 2017 р. просування по службі державного службовця здійснюється шляхом зарахування до кадрового резерву. У державних органах створюється кадровий резерв для зайняття посад державних службовців, а також для просування по службі. Формується кадровий резерв з: 1) спеціалістів місцевого та регіонального самоврядування, виробничої, соціально-культурної, наукової та інших сфер, а також випускників навчальних закладів відповідного профілю; 2) державних службовців, які підвищили кваліфікацію або пройшли стажування та рекомендовані для просування на вищі посади (ст. 28 Закону України «Про державну службу»)» [15].

Становлення та розвитку політико-управлінської еліти за умов незалежності мало кілька етапів розвитку. Українське елітоутворення ґрунтувалося на тодішній номенклатурі, оскільки її представники перетрансформувалися із антикомуністичних сил. «Політичний конгломерат» сформувався із представників колишньої радянської бюрократії, лідерів націонал-демократичних сил та власників великого капіталу чи олігархів. Частина української бізнес-еліти, як і політична, мала номенклатурне походження [22, с. 43].

Чинники рекрутування політичної еліти обумовлені умовами формування основ ринкової економіки, перерозподілом власності та первинним накопиченням капіталу. Також сучасна політична еліта сформувалася на основі спільного злиття інтересів партійно-радянської номенклатури та бізнес-груп. Інститут виборів як механізм відбору найкращих повністю нівелюється. Натомість відбувається гостра внутрішньоособна конкурентна боротьба між владними угрупованнями [22, 91]. Вибори є процесом легітимації виборчого процесу, де інтереси і кланова спорідненість грають основну роль.

Сучасні зарубіжні дослідники дають визначення еліті «як сукупності людей, що приймають найважливіші рішення у державі та займають високі позиції у соціальній та політичній структурі суспільства. Саме з політичної еліти відбувається залучення посадових осіб та бюрократів.. Відбір еліт здійснюється зокрема через школи, які вони відвідують, за допомогою їх зв'язків із вже існуючими елітами, а також, займаючись певною діяльністю та низкою інших факторів» [24, с. 369]. «Соціальні ліфти» виступають засобом переміщення з однієї групи до іншої. Це і елітарна освіта, партії та рухи (молодіжні), «партія влади», програми стажування для талановитої молоді. В Україні була створена системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців. Структура навчальних закладів України включає: державні та приватні виші: академія, університети, інститути. Головним навчальним закладом у даній системі є Українська Академія державного управління при Президентові України, з філіями у Львові, Одесі, Харкові та

Дніпрі. В рамках зарубіжного досвіду, Академія в галузі подвійних дипломів співпрацює з провідними інститутами Туреччини, Голландії, Швейцарії та інших країн. Серед приватних навчальних закладів України здійснюють підготовку державних службовців Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП), Інститут політичних наук НАН України та деякі регіональні установи.

Політичні партії є каналом рекрутування, через який здійснюється відбір та виховання керівних та управлінських кадрів, виконуючи при цьому функцію формування національних еліт [7, с. 631]. Вагомими факторами заняття елітних позицій у партії є різноманітні ресурси (політичні, економічні, фінансові, адміністративні), включаючи земляцтво, непотизм, трайбалізм, кумівство. Один із осередків формування партійної еліти представляють молодіжні громадські організації, які сповідують ідеологію та принципи власної материнської партії. В Україні молодіжні політичні організації представлені такими структурами: ВГО «Солідарна молодь», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Батьківщина молода» при ВО «Батьківщина», АІЕСЕС, ЗЕ-молодіжка, Молодіжне Крило партії «УДАР Віталія Кличка», МНК. Ми вважаємо, що такий канал рекрутування політичної еліти із сучасних молодіжних організацій партій не є достатньо ефективною. Молодіжні структури, як правило, є формальним партійним омолодженням, ніж кузнею кадрів. Тим самим вони не виконують свою функцію – самовідтворення. Оскільки в реальну політику приходять люди з усталеним впливом та надійним фінансовим ґрунтом.

Меритократичний шлях входження в політичну еліту представлений різноманітними програмами для талановитої молоді, такими як, стажування у Верховній Раді України та центральних органах виконавчої влади.

Ми проаналізували динаміку перебування на посаді прем'єр-міністрів України на підставі порівняльного методу. Слід зазначити, що на посаду Прем'єр-міністра України було призначено 22 особи із 1990 по 2023 роки. Прем'єр-міністри досліджуються ті, які керували урядом шляхом обрання, а також ті, що призначалися виконуючими обов'язки. У період із 1990–2001 рр.

фактично кількість перебування на посаді становила – 1 раз. З 2002 року частота зміни глав Кабінету Міністрів зростає. За 12 років уряд очолювали: Янукович В. Ф. – тричі, Тимошенко Ю. В. – чотири рази, Азаров М. Я. – п'ять разів, Єхануров Ю. І. – двічі. Внаслідок подій на Майдані (2013–2014 рр.), який передбачає подальший цивілізаційний вибір України шляхом європейської інтеграції, оновлення політико-управлінської еліти було здійснено революційним шляхом. Згідно з викликами Майдану, відбулося повне переформатування виконавчої гілки влади на тимчасовій основі до президентських виборів, що відбулися 25 травня 2014 року. Головними вимогами Майдану до міністрів були: досвід роботи в галузі, не менше ніж сім років, і не менше п'яти років на керівних посадах; відсутність досвіду роботи в державних органах з 2010 року на посадах міністрів, губернаторів та в Адміністрації Президента; відсутність у рейтингах найбагатших людей різних видань (майновий ценз); відсутність порушення прав людини та причетності до корупційної діяльності [30].

Виборча система якісно впливає на формування політичної еліти. У виборчому законодавстві зазначається, що «депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року» [19]. На нашу думку, слід затвердити вікове обмеження на рівні 25 років. Оскільки, у цьому віці людина отримує повноцінну вищу освіту, може отримати науковий ступінь кандидата наук, має певний досвід роботи та управлінські навички, сформоване світогляд і цінності. Проаналізувавши еволюцію цього Закону слід зазначити, що віковий ценз у межах 25 років був у редакції цього Закону від 18. 11. 1993 р. № 3623-ХІІ. Використавши аналіз професійних біографій, автором було здійснено статистичний аналіз та обґрунтування якісного складу парламенту України починаючи з першого скликання включно з ІХ скликанням народних депутатів, на підставі таких якісних характеристик як вікова структура та рівень освіти. Аналіз складу за віковим показником та за рівнем освіти виконаний на підставі даних: Міжнародний фонд виборчих систем (IFES) – парламентські вибори 1994 року, Інформаційно-аналітичні дані

Центральної виборчої комісії України (парламентські вибори – 1998 р., 2002 р., 2006 р.), Інформаційно-довідкове видання (позачергові парламентські вибори 2007 р.), Верх . Офіційний веб-портал; Довідник «Хто є хто в Україні», видавництво «К. І. С.» дані Громадянської мережі «Опора» (парламентські вибори 2019 року).

Виходячи з вище зазначених даних, слід зазначити, що наймолодших осіб з 21 до 30 років було 20 народних депутатів (4,4 %) у першому скликанні українського парламену та 20 (4,45 %) у п'ятому скликанні. Найменший відсоток притоку молодшої еліти спостерігається у Верховній Раді України VII скликання – 7 (1,57 %): Ілленко О. Ю., Присяжнюк О. О., Шугало Р. В., Бойко В. Б., Головка М. І. , Долженков О. В., Семенюк О. О. Згідно з даними ЦВК: «Найвагомішу частину за віком становлять депутати: 1) від 41 до 50 років – I скликання – 194 (43,1 %), II – 175 (43,21 %), III - 212 (47,23%), IV - 159 (35,33%), V - 146 (32,52%), VI - 150 (33,33%), VII - 146 (32,81%); 2) від 51 до 60 років – I скликання – 144 (32 %), II – 110 (27,16 %), III – 100 (22,32 %), IV – 118 (26,22 %), V – 146 (32,52%), VI – 132 (29,33%), VII – 124 (27,87%)» [26]. Питома вага геронтократії серед парламентаріїв не простежується у I, II, III та VII скликаннях віком від 81 до 90 років, незначний пік якої випав на четверте скликання – 1 депутат, у п'ятому – 1 депутат, і в шостому – 1 депутат. Отже, показник вікового цензу не дуже змінився у бік омолодження чи старіння якісного складу народних депутатів, межа коливання яких у віці від 41 до 60 років. Кількість народних депутатів восьмого скликання Верховної Ради України на 01.12.2014 р. «складала 418 парламентарів, відповідно на 05.01.2015 р. – 422 парламентарії» [26]. За рівнем освіти в парламенті восьмого скликання – 410 народних депутатів мали вищу освіту, 11 середню та незакінчену вищу. При порівнянні досвіду парламентарів побачимо, що у VII скликанні – 279 уперше стали депутатами, 166 уже мали досвід роботи у Верховній раді; у восьмого скликанні – 236 вперше стали депутатами, 185 вже працювали у законодавчій владі [26]. Політична революція, яка розпочалася у 2013 році і відлуння якої триває до сьогодні, замісна циркуляція політичної еліти не

принесла очікуваного оновлення професійного та якісного складу. Політична еліта нині є елітою за статусними та посадовими показниками, ніж за якісними характеристиками.

Суттєве оновлення складу Верховної Ради відбулося в результаті виборів 2019 року. Так ВРУ 9-го скликання оновилося на 80,4%. Крім того, склад парламенту помолодшав в середньому на 7,4 років, адже новообраних майбутніх нардепів віком 21-45 років збільшилось загалом на 26%. «Загалом до Верховної Ради обрано 336 чоловіків (79,8%) та 88 жінок (20,8%). Якщо порівнювати з попереднім скликанням, то у парламенті цього скликання працюватиме на 39 депутаток більше. Загалом представництво жінок збільшилося на 8,8%» [49].

У парламенті дев'ятого скликання суттєво зросла кількість жінок, зокрема, 61 (27 % депутатського складу списочників) жінка стала депутаткою за пропорційною системою. Також, за мажоритарною складовою на округах здобули перемогу 27 жінок (13,6% від усіх мажоритарників). Згідно зі статистичними даними: «У минулому скликанні всього 4 жінки перемагали у своїх мажоритарних округах (Оксана Юринець, Ірина Констанкевич, Ірина Подоляк та Тетяна Ричкова). Знову до парламенту вдалося переобратися лише Ірині Констанкевич» [49].

Найбільша кількість жінок – «у фракції «Слуга народу» (56). У складі партії «Голос» та «Європейська Солідарність» по 9 депутаток. Від партії «Опозиційна платформа — За життя» та «Батьківщина» до парламенту потрапило по 5 депутаток. Що стосується відсоткового співвідношення, то найбільший відсоток депутаток у партії «Голос» — 45%. У партій «Європейська Солідарність» — 36%, «Слуга народу» — 22,1%, «Батьківщина» — 19,2%. Найменший цей показник був у партії «Опозиційна платформа — За життя» — 11,6%» [49]. Під час розгортання широкомасштабної агресії росії проти України партія ОПЗЖ була заборонена.

Якщо говорити про віковий портрет парламенту, то у Верховній Раді були обрані 17 сімнадцять народних депутатів, «віком від 21 до 30 років; 121

депутату — від 31 до 45 років; 58 парламентарям — від 46 до 60, троє депутатів, яким більше 60 років. Наймолодшому депутату Святославу Юрашу 23 роки. Він був обраний за списками партії «Слуга народу» (27-й номер). Найстаршому депутату 78. Це Юрій Іоффе. Він був обраний за списками партії «Опозиційна платформа – За життя» (12-й номер). 41 рік – це середній вік депутата в нинішньому складі парламенту. Загалом середній вік народних обранців знизився на 7,4 роки в порівнянні з попереднім скликанням парламенту. 411 депутатів мають вищу освіту, 9 – середню спеціальну. Ще четверо із середньою загальною освітою. 30 осіб на момент обрання були безробітними. Це на 5 осіб менше, ніж у попередньому скликанні» [49].

З огляду на розподіл за статтями «у розрізі обрання в загальнодержавному багатомандатному окрузі та в одномандатних округах, то серед депутатів-списочників 164 чоловіки та 61 жінка. Більшість із них проживає в Києві. Вищу освіту мають 219 людей. Раніше вже були депутатами 42 людини, а безробітними до цього були 19 осіб. Що стосується депутатів-мажоритарників, то серед них 172 чоловіки та 27 жінок. Вищу освіту мають 193 людини. Раніше народними депутатами були 36 осіб, а безробітними – 11» [49].

Отож, політична революція, яка розпочалася у 2013 році і відлуння якої триває до сьогодні, замісна циркуляція політичної еліти не принесла очікуваного оновлення професійного та якісного складу. Політична еліта нині є більш елітою за статусними та посадовими показниками, ніж за якісними характеристиками.

Висновок до Розділу 2

Процес формування української політичної еліти та еліти в більшості країн пострадянського простору йшов іншим шляхом, ніж на Заході і колишніх країнах народної демократії. По-перше, перехід колишньої радянської, партійної та комсомольської номенклатури до «демократичної» еліти, тобто більшість радянської еліти стала елітою нової української держави. По-друге, висунення на керівні посади колишніх лідерів компартії середньої та нижчої ланки з їх лояльним ставленням до колишніх керівників області, міста, району. По-третє, виключення з органів управління представників гуманітарної інтелігенції, працівників вищих навчальних закладів і заміна їх переважно спеціалістами сільського господарства та інженерами. По-четверте, зростання та поповнення еліти та номенклатури значною мірою відбувається за рахунок керівників бізнесу.

Основними суспільно-політичними факторами, що сприяють розробці системи державного управління та кадрової політики управлінської еліти в Україні є радикальні перетворення у сучасному українському суспільстві, у сферах економіки, політики, духовності, соціального життя, у формуванні інститутів громадянського суспільства.

Формування еліти в кожній країні на кожному етапі її розвитку має значну своєрідність. Проте є загальні закономірності в процесі приєднання людей до правлячої групи. Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – тих соціальних інститутів, членство в яких дозволяє людям досягти влади. Система набору кадрів – це механізм формування та відтворення еліти, що включає критерії, порядок та коло осіб, які здійснюють відбір

Відомо, що політичне рекрутування як процес є залученням людей до активного політичного життя. З політичної еліти формуються законодавчі та виконавчі органи влади держави, урядовий апарат, керівні кадри державних

установ. Процес рекрутування визначає механізми входження людей у політику, їхнє висування на керівні політичні пости.

Політичні партії є каналом рекрутування, через який здійснюється відбір та виховання керівних та управлінських кадрів, виконуючи при цьому функцію формування національних еліт. Один із осередків формування партійної еліти представляють молодіжні громадські організації, які сповідують ідеологію та принципи власної материнської партії.

Меритократичний шлях входження в політичну еліту представлений різноманітними програмами стажування для талановитої молоді у органах представницької та виконавчої влади різних рівнів.

В Україні була створена ефективна система державної системи підготовки державних службовців. Система навчальних закладів України включає до своєї структури державні та приватні виші: академія, університети, інститути.

Виборча система якісно впливає на формування політичної еліти. Суттєве оновлення складу Верховної Ради відбулося в результаті виборів 2019 року. Відбулася своєрідна електоральна революція, що дало можливість оновити склад ВРУ 9-го скликання на 80,4%.

Проте, політична революція, яка розпочалася у 2013 році і відлуння якої триває до сьогодні, замісна циркуляція політичної еліти не принесла очікуваного оновлення професійного та якісного складу. Політична еліта нині є елітою за статусними та посадовими показниками, ніж за якісними характеристиками. Процес підготовки управлінської еліти є тривалим і потребує якісного оновлення в Україні шляхом підвищення рівня освіти претендентів на високі посади для набуття ними відповідних знань та компетентностей. Важливим є також оновлення виборчої системи в напрямку переходу до пропорційної системи з відкритими списками, що дасть змогу забезпечити прихід у владу патріотичних, відповідальних та фахових людей.

РОЗДІЛ III.

РОЛЬ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

3.1 Самоорганізація громадянського суспільства як основа формування ефективної політичної еліти

Виклики, перед якими сьогодні стоїть Україна, її європейські перспективи наполегливо формують нову реальність, частиною якої є неминуче реформування економічної, політичної, військової структури, зміна сфери суспільної свідомості. Визначальним елементом такої реальності та показником демократичності сучасної України виступає громадянське суспільство з його незмінними цінностями свободи, поваги до особистості, вільного вибору громадянином свого життя. Необхідність існування та розвитку структур громадянського суспільства обґрунтовується не в останню чергу тим, що в українському соціумі вже давно склалася і існує складна ситуація, пов'язана з посиленням впливу державних, бюрократичних структур, офіційних інституцій, формальних приписів та регламентів, корупційних схем. Істотно погіршує ситуацію також війна, яка продовжується в Україні. Це значною мірою є причиною нівелювання, знецінення особистості, фактором, що перешкоджає свободі, прояву різних форм громадянської активності. Збільшується також детермінізм грошей та влади бюрократії, що призводить до уповільнення становлення структур громадянського суспільства в Україні, а також до руйнування системи нормального людського спілкування – вільної комунікації між вільними особистостями. небезпечні наслідки має вторгнення формальних структур та інститутів влади в етичну сферу міжлюдських відносин і зв'язків, що сприяє перетворенню людини виключно на об'єкт управління або товар. У процесі людської взаємодії починають переважати монологічні підходи та дії. Бюрократично-індустріальна цивілізація створила новий тип людини, яку можна визначити як людину організації.

Становлення громадянського суспільства в Україні передбачає формування та вільний розвиток багатьох структур, функціонування та діяльність яких здійснюється поза державними та економічними інституціями. Йдеться про різні громадянські ініціативи, неформальні організації, волонтерські добровільні об'єднання, протестні рухи, міжособистісні асоціації тощо. Координати громадянського суспільства визначаються можливостями самоорганізації в українському соціумі, рівнем самовираження та реалізації потреб особистості, добровільним об'єднанням людей навколо вирішення важливих життєвих проблем, розповсюдження свободи у системі політичного життя.

Динаміка розвитку структур громадянського суспільства в Україні значною мірою обумовлена активністю різних форм соціальної організації – формальної та неформальної, інституалізованих утворень та вільних людських асоціацій. Їхня соціальна та політична ефективність свідчить про очевидний прогрес у формуванні цивілізованих форм людського життя. Природно, при цьому враховується також істотна різниця у змісті, цінностях, нормах, які характеризують різні типи організованості та різні прояви людської солідарності. Формалізація сучасного українського (і не тільки) життя здійснюється об'єктивно і закономірно шляхом дотримання норм, систем контролю, різних санкцій тощо. Нормативними підставами наскрізь формалізованого суспільства виступають фінанси, сила влади та солідарність чиновників. Вони є своєрідними елементами, які визначають функціонування соціальної системи. Ігнорувати їх, звичайно, неможливо і немає жодного сенсу. У структурно складних сучасних суспільствах ступінь їх формалізації та інституалізації можна, у кращому разі, лише стримувати активністю неформальних структур, самоорганізації та спонтанної самоорганізації, наслідком чого виступають різні форми людської солідарності. У разі відсутності неформальних зв'язків і неформальних організаційних структур у будь-якому суспільстві, слабкості структур громадянського суспільства формальні, офіційні все більше можуть вторгтися в рамки повсякденного

життя, створюючи невідповідні її змісту форми економічної та бюрократичної раціональності. Природно, формалізація відносин у суспільстві, раціональна за своєю природою, є універсальним явищем, яке проявляється як у людському житті взагалі, так і в політичній діяльності, зокрема. Однак людина в даному випадку виступає не як особистість, а як функціонер, стосунки з іншими людьми виступають як позаособистісні. Незважаючи на те, що таким чином концентрується велика можливість координації різних видів людської діяльності, жорсткий контроль за всіма рішеннями та діями людей часто виступає неефективним і може призвести до виникнення соціальної напруги. Зазначимо і те, що загалом у формалізації зосереджена можливість раціонального врегулювання конфліктів, досягнення регульованої угоди, що в багатьох випадках дає суспільству шанс для демократичного, цивілізованого вирішення різних складних життєвих та політичних проблем.

Дослідниця А. Колодій відзначала, що «серед української еліти можна виокремити принаймні чотири групи: колишня комуністична «номенклатура» (власне політична, господарська, військова); колишня політична контреліта («дисиденти»), яка нині в політиці репрезентує переважно (але не виключно) національно-патріотичний напрям, а також близька до неї, заангажована в політику з часів «перебудови» творча інтелігенція; «нові люди» – бізнесмени й політики, професійна діяльність яких пов'язана з формуванням суспільно-політичних інститутів та здійсненням політики, а також інтелектуали (економісти, юристи, політологи), що обслуговують їх політичні інтереси» [46, с. 153].

О. Гарань і С. Макеєв висловили думку про класифікацію української політичної еліти, а саме: «колишня радянська «ортодоксальна еліта»; «українська контр еліта» – націонал-демократичні активісти і дисиденти; «нова еліта» – молодь з різних верств, «ескалатором» в еліту для якої стала вертикаль обласних адміністрацій, місцева і державна бюрократія («стара», «нова» і «найновіша» еліти)» [47]. Так звана «нова політична еліта», за словами М. Томенка, «так і не розпочала діалогу з суспільством після референдуму про

незалежність 1991 року. Власне, десятиріччя незалежності було святом правлячої політичної еліти. Беззаперечно, це не було святом суспільства і народу. Ми живемо основним конфліктом між абсолютною більшістю суспільства і частиною правлячої еліти. Автономізація суспільства й еліти є настільки значною, що сьогодні в Україні існують фактично дві держави. Конфлікт є між абсолютною більшістю пограбованого населення і незначною частиною самих грабіжників. Я щиро любив би українських олігархів, але я не знаю жодного українського олігарха» [65, с. 24].

Формально-інституалізовані, державні структури є неповним і не зовсім вірним чином реальних процесів, що здійснюються в українському суспільстві. Вони не можуть зафіксувати всі способи взаємодії для людей, регламентувати всі можливі зв'язки в соціумі. Тому цілком закономірним є те, що в українському суспільстві, особливо в кризові, екстремальні періоди його розвитку відбувається посилення автономного простору міжособистісного спілкування. Поряд із формалізацією істотним фактором суспільного та політичного життя завжди залишаються процеси спонтанної самоорганізації. «Спонтанні порядки» (термін Ф. Хайєка) виступають невід'ємним елементом громадянського суспільства. В їх основі – завжди окрема людина як вільна, самодіяльна істота, а також приватна власність та підприємництво, політична та інтелектуальна свобода, демократія, право, спонтанно сформовані людством у ході його розвитку. «Спонтанні порядки виступають продуктом процесів самоорганізації та саморегулювання в суспільстві. Їхня активність та ефективність є незмінним атрибутом громадянського суспільства» [43, с. 12]. Наслідком реалізації процесів самоорганізації в суспільстві виступає формування структур громадянського суспільства, що не в останню чергу проявляється в активності неформальних об'єднань, різних асоціацій, культурних об'єднань, наукових співтовариств, конференцій і т. д.

Природно, громадянське суспільство не передбачає різкого протиставлення офіційних та неофіційних, неформальних структур. Вони можуть протистояти, відрізнитися між собою цілями і завданнями, але можуть

також співіснувати, доповнюючи функціонування одне одного. «У певній історичній ситуації спостерігається швидке перетворення неформальних, спонтанних структур на формальні: тоді вільні асоціації трансформуються в строго регламентовані об'єднання з чіткими програмами, статутами, умовами членства» [53, с.213]. Слід враховувати також те, що результати діяльності спонтанних сил у суспільстві часто бувають непередбачуваними: спонтанність у суспільстві не може бути гіпертрофованою, тому що в цьому ховається небезпека для самого суспільства.

Процес формування громадянського суспільства в Україні триває дуже повільно, супроводжується багатьма протиріччями та конфронтацією, неефективним використанням організаційного потенціалу українського суспільства. Багато в чому динаміка розвитку громадянського суспільства залежить від співвідношення різних соціальних сил, від наявності умов, необхідних для повнішої реалізації потенціалу кожної людини. Незважаючи на різні перешкоди, в сучасній Україні існує реальна перспектива поступової трансформації жорстко організованої ієрархічної системи в соціум, який дозволяє людям самим будувати своє життя, де існує реальна можливість вибирати з різних форм життєдіяльності ті, які відповідають їх нахилам та інтересам. Безумовно, така трансформація пов'язана з усвідомленням особистістю своєї самоцінності, своєї відповідальності за конкретні дії, а також із реальним розвитком свободи.

Спонтанні, неконтрольовані з боку влади зусилля індивідів самоорганізація людей може бути фундаментом складної системи економічної та політичної діяльності. Орієнтовані на конкретну людину, особистість та її свободу, вони оберігають суспільство від руху до тоталітаризму. У перспективі створення емансипованих форм життя, незалежних від формальних структур і державної влади, громадянське суспільство передбачає розвиток мережі вільних асоціацій, товариств, спонтанних порядків, засобів комунікації. Вони, звичайно, нижчі за організаційним рівнем, ніж державні інститути та формалізовані структури і мають більш слабку структурованість, проте є більш

ефективними з точки зору вдосконалення людини, того життєвого та культурного простору, в якому він існує.

Суттєве значення для формування ефективного громадянського суспільства має взаємна довіра між громадянами та політичними інституціями. Так, (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки «Динаміка довіри соціальним інституціям 2021-2022 роках» в період з 4 по 27 грудня 2022 року.

ЗСУ користуються найвищим рівнем довіри, зокрема він становить «96% (у грудні 2021 році було +60» [6].

На другому місці перебуває Президент України і волонтери. «У грудні 2021 року 27% довіряли Президенту (і баланс був від'ємним – 23%, тобто було більше тих, хто не довіряв, ніж довіряв), проте за рік показник зріс до 84%, а баланс наразі становить +80%. У випадку волонтерів довіра зросла з 68% до 84%, а баланс покращився з +57% до +81» [6].

«Простежується значне покращення довіри і двом іншим силовим структурам у списку: довіра до СБУ зросла з 29% до 63% (баланс зріс з -7% до +54%), а до Національної поліції – з 30% до 58% (баланс зріс з – 14% до +45» [6].

«В цілому значно покращилося сприйняття Уряду та Верховної Ради. Довіра до Уряду зросла з 14% до 52% (баланс зріс з – 46% до +33%). У випадку парламенту хоча загалом показники довіри не є високими, але також має місці значний ріст довіри: з 11% до 35%, а баланс зріс з – 56% до +2» [6].

Негативний баланс довіри-недовіри мають прокурори та суди. «Так, судам довіряють 25%, не довіряють – 34% (решта не мають визначеного ставлення) (баланс становить -9%). Прокурорам довіряють 21%, не довіряють – 32% (баланс становить – 11» [6]. Утім, «у 2018 році в іншому опитуванні КМІС 12% довіряли судовій системі, а 78.5% – не довіряли» [6].

Сила громадянського суспільства виростає у певні періоди історичного розвитку, у ситуаціях політичної та психологічної нестабільності, у час, коли слід робити вибір перспективи подальшого розвитку. О. Пухкал, звертає увагу

на те що, «на відміну від держав соціалістичного табору Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором та реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії. Вони готові були декларативно схвалити нову ідеологію й нові, ринкові гасла, але не були підготовлені до практичної реалізації цих гасел» [53, с. 220]. Як відзначає М. Ходаківський, «специфіка полягає у «залишках старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патерналізмі; регіональному партикуляризмі; особистому інтересі» [67, с. 34].

Революційність, екзистенційність, своєрідна прикордонність української ситуації сьогодні, війна росії проти України, зумовили те, що найбільш ефективною частиною в цих умовах стали добровільні об'єднання громадян, різні громадські ініціативи, асоціації та становлення громадянського суспільства в Україні. Це – організації, які виникають та активно функціонують на основі особистісної ініціативи, людських зв'язків, взаємодопомоги, без особливої підтримки держави чи офіційних структур, тобто на основі горизонтальної (а не вертикальної) взаємодії. Власне, так створюються структури громадянського суспільства. Зокрема, в умовах військового, кривавого протистояння з терористами та зовнішнім ворогом істотну (а може бути й вирішальну) роль у підтримці української армії та мирного населення відіграють волонтерські організації, які займаються постачанням всього необхідного для армії, громадянські ініціативи типу «білих беретів» – добровільних об'єднань лікарів та медиків. Це альтернативні структури, які доповнюють функціонування державних органів, а часто змінюють їх через невисоку ефективність або недостатню динамічність. Цим об'єднанням притаманний широкий спектр діяльності, необхідної та актуальної в сучасних умовах. Йдеться про допомогу армії, допомогу при надзвичайних ситуаціях, гуманітарну допомогу потерпілим, благодійність, збір коштів для відправлення на лікування поранених тощо. «Особливо цінною є волонтерська діяльність: волонтери добровільно, завдяки високій самоорганізації, вирішують проблеми, якими мають займатися цілі департаменти міністерств» [34, с. 145].

«Волонтерська сотня» робить багато чого більше та краще, ніж офіційні структури. Таким чином громадяни своїми руками рятують свою державу. Крім того, така активність високо оцінюється українським суспільством, що є дуже показовим для висновку про моральну зрілість самого українського суспільства. Важливо усвідомлювати, що активне входження людської ініціативи у різні сфери життя є чинником національної ідентифікації. Кожна активна і свідома людина почувається причетною до України та української нації.

Організаційні структури громадянського суспільства поступово мають перетворюватися на модель українського соціального та політичного життя. Необхідною умовою формування повноцінного громадянського суспільства в Україні має бути також оновлення правлячого класу, політичних еліт, як серед влади, так і серед опозиції. Йдеться про потребу формування фактично нового покоління, яке відіграватиме ключову роль у суспільно-політичному житті України в майбутньому. Звісно, говорити про повноцінність та дієздатність потужного «цивільного капіталу» в Україні – це перебільшення. Проте досить суттєвим стає початок розмежування двох «паралельних світів» – політичної реальності, в якій живе політичний клас та життя звичайних людей. Останні громадянські акції в Україні свідчать про те, що суспільством політика починає сприйматися не в координатах – влада-опозиція, а в інших координатах – людина і держава, народ і влада, право та безправ'я. Люди захищають базові цінності, які мають бути основою життя. Вони фактично виступають проти політичного класу, пов'язаного корпоративними зв'язками привілеїв (майорства), необмеженого жодними моральними принципами споживання та відчуження від потреб суспільства. Суспільність покладається вже не на офіційні інституції, навіть не на політичні сили та структури, а на себе, свої можливості та своє бачення справедливості. Безперечно, альтернативні протестні рухи характеризують процес зміцнення автономних структур громадянського суспільства в Україні. Наявність будь-якої альтернативи свідчить про можливість вільного існування соціуму, врахування інтересів

окремого індивіда, про прагнення формувати такі основи діяльності, які не мають нічого спільного з авторитаризмом та тотальною регламентацією людських взаємин з боку бюрократичних структур, політичних сил та офіційних інститутів [7, с. 19].

Таким чином, розвиток українського громадянського суспільства повинен базуватися на кращих європейських стандартах захисту свобод людини, на практику самоврядування, справедливості, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів влади, створення умов для реалізації різних суспільних інтересів та форм їх вираження (громадянські ініціативи, громадські рухи, асоціації, об'єднання). У перспективі створення емансипованих форм життя, незалежних від формальних структур та влади, громадянське суспільство передбачає розвиток мережі вільних асоціацій, об'єднань, спонтанних порядків, засобів комунікації, незалежних від влади. Вони, природно, нижчі за організаційним рівнем, ніж державні інститути і формалізовані структури і мають більш слабку структурованість, але є більш ефективними з точки зору вдосконалення людини, того життєвого та культурного простору, в якому вона існує. Безумовно, громадянське суспільство в Україні має усі перспективи динамічного розвитку. Особливо, якщо враховувати те, що потенціал активності в українському суспільстві зберігається завжди дуже високий, зокрема, щодо оцінки дій влади. Але обов'язковою умовою розвитку громадянського суспільства є орієнтація на європейські стандарти та дотримання їх у суспільному житті. Формування громадянського суспільства може бути механічним процесом. Для того, щоб воно відбулося в Україні, потрібні нові ідеї, нові люди, глибока, серйозна інтелектуальна робота, створення нових організаційних структур та сил, які структурують українське суспільство та сприятимуть утвердженню європейської системи цінностей, домінуванню права та визнанню цінності людини та її життя.

3.2 Демократизація влади в контексті діяльності модернізаторської політико-управлінської еліти

Роль та значення політико-управлінської еліти в процесі модернізації є досить вагомою. Еліта виступає суб'єктом політичних змін та реформ та визначає напрями процесу політичної модернізації. П. Шляхтун зазначає, що «модернізація політична — це трансформація політичних систем країн, які довгий час перебували в недемократичному політичному режимі, до передових розвинених країн» [28, 278].

В Україні впродовж усього періоду незалежності триває дискусія на рахунок побудови ефективної моделі демократії. В цьому напрямку важливим є створення своєї національної ідеї, національної концепції розвитку, що буде основою успішної модернізації українського суспільства. Політична модернізація ставить за мету змінити взаємовідносини держави та суспільства. Політична еліта має стати тією рушійною силою, яка визначатиме напрям процесу суспільної модернізації. Політико-управлінська еліта повинна стати основним суб'єктом модернізації суспільства. «Основою для оновлення політичної еліти або ж її соціальною базою має бути громадянське суспільство або ж середній клас» [9, с. 30].

Розглянемо дві основні моделі модернізації та роль в ній політико-управлінської еліти. Авторитарну модель модернізації здійснює правлячий клас, який опирається на бюрократичний примус та контроль за виконанням його наказів. Для авторитарної моделі модернізації характерна консервація політичної еліти, яка в формується шляхом сисетми гільдій. Модернізація спрямовується на зростання ролі бюрократичного апарату, жорстку централізацію управління державою та зростання бюрократизації суспільства.

У демократичній моделі модернізації основою виступає взаємодія між державою і самоорганізованим громадянським суспільством, модератором якої є політична еліта, створюючи сприятливі умови для забезпечення цього

процесу. Відбувається підвищення ролі модернізаторської еліти, натомість зменшується значимість традиційної політичної еліти і її легітимність.

Політико-управлінська еліта формується на основі антрепренерської системи, в основі якої лежить відкритість та реальна можливість входження до її кіл вихідців з різних соціальних груп. В ході цієї моделі демократизації відбувається створення раціональної політичної бюрократії, яка здійснює управління і правовий контроль [15, 60–61]. Створюються сприятливі умови для формування і розвитку модернізаторської політичної еліти. Процес демократичного розвитку підвищує роль політичної еліти, що проявляється під час модернізаційних змін. Вона виступає політичним суб'єктом, який окреслює зміст та напрями проведення реформ і бере відповідальність за їх реалізацію.

Як вважає дослідниця О. Балацька: «ключовим фактором модернізації повинна стати «демократична консолідація політичної еліти» [1, с. 1]. О. Балацька застосовує термін «демократична модернізаторська еліта, яка є рушійною силою політичного та соціально-економічного прогресу» [1, с. 4; 11]. Така еліта формується на основі активних членів громадянського суспільства, які готові до кардинальних перетворень політичної системи держави.

Дослідник О. Крюков запропонував концепцію, згідно з якою, політична еліта повинна стати рушійною силою політичної модернізації, а суспільні рухи чи харизматичні лідери — агентами модернізації. «Політична модернізація не є рішенням, яке приймається політичною елітою і нав'язується населенню, а є бажанням громадян змінити суспільні умови відповідно до західних взірців» [21, с. 136].

Аналізуючи модернізаційні потужності правлячої еліти, О. Пухкал визначає її характерні риси: «1) через ціннісні орієнтації — це тоталітарно-ліберальна еліта, яка містить тоталітарні ознаки за демократичного розподілу влади; 2) джерела формування; 3) освіта; 4) компетентність у державному управлінні» [53, 217].

Громадянське суспільство має стати основою формування нової еліти як носія інноваційних реформ. Саме громадські активісти, ветерани російсько-

української війни, волонтери можуть сформувати фаховий кадровий потенціал, який буде просувати модернізаційний наратив в життя українського суспільства. Оскільки лише люди з активною громадянською позицією, які винесли на собі весь тягар війни, знають потреби та інтереси народу, готові йому служити та виступати основними агентами змін в Україні. На жаль, попередні вибори показували, що громадянське суспільство не було рівноцінним конкурентом бізнес-середовищу у механізмі поповнення політичної еліти. На думку Пухкала О.: «Елітні бізнес-групи, якими пронизані всі владні структури, відстоюють власні корпоративні інтереси, нівелюючи суспільні інтереси, що говорить про недієвість базових структур громадянського суспільства, за допомогою чого корпоративно-олігархічна еліта реалізовує свої інтереси, нехтуючи національними» [53, 218–219].

Проаналізувавши склад ВРУ, ми бачимо, що у 2, 3, 4 скликаннях були відсутні народні депутати, які мали бізнес на момент обрання, були керівниками і працівниками приватних підприємств, товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств, натомість у 5 скликанні їх кількість становила 77 (17,15 %) осіб, 6 – 39 (8,67 %), 7 – 109 (24,49 %). «Серед народних депутатів всіх скликань кількість підприємців складає: 2 скликання — 31 (7,65 %), підприємці і фермери в 3 скликанні – 92 (20,53 %), 4 – 58 (12,89 %), в 5, 6 скликаннях відсутні (дані Центральної виборчої комісії України), фермери в 7 – 3 (0,67 %), підприємці 8 – 7 (1,66 %). Бізнес-еліта представлена олігархами зазвичай або перебуває при владі офіційно, чи фінансує та контролює конкретного депутата парламенту або члена уряду. Дані угруповання сприяють максимальній присутності своїх людей у владних органах» [37, с. 13].

«У Верховній Раді 9 скликання особи, які стали народними депутатами вперше з бізнес-середовища, становлять: «Слуга народу» – 41 %; «опозиційна платформа – За життя» – 58 %; «Європейська солідарність» – 12 %; «Батьківщина» – 33 %; «Голос» – 45 %; самовисуванці та представники інших партій – 58 %. Загалом у Верховній Раді 8 скликання бізнес-середовище

становило 50 %, тоді як у Верховній Раді ІХ скликання – 43 %» [26]. Тож в парламенті ІХ скликання кількість бізнесменів дещо зменшилась.

Склад ВРУ 9 скликання є менш однорідним, оскільки це найбільш молодий парламент без відповідного законотворчого досвіду. Такі результати були виправдані тим, що «оновлення політичної еліти було зумовлено очікуваннями широких верств населення, тоді як Верховна Рада ІХ скликання «оновилася» або ж поповнилася новими обличчями на 79 %» [26].

Дослідник Траверсе О. вважає: «При змінюваності осіб у владі політичний процес не може гарантувати продуктивні перетворення, що мають забезпечувати факти інституціонального характеру: зміну поколінь у політичній верхівці; стабілізацію політичного та економічного життя суспільства; становлення повноцінного громадянського суспільства» [63, с. 30].

Дослідниця М. Пірен наголошує: «Пошук рушіїв та соціально-політичних механізмів модернізації має бути спрямований через оновлену модернізаторську еліту та політичних лідерів що є викликом сучасного суспільства у перехідний період» [43, с. 96]. Дослідниця зауважує: «Правляча політична еліта наразі не здатна до стрімких трансформаційних змін, що зумовлено, насамперед, клановим походженням владних представників, відсутністю активності, професійної та управлінської компетенції, моральним занепадом політичної еліти за відсутності механізмів соціального контролю» [43, с. 101–102].

Ткачук В. справедливо зазначає: «Основними чинниками, що не сприяють перетворенню політичної еліти на справжнього суб'єкта суспільного оновлення, є: формування сучасної української еліти на основі кланово-олігархічної моделі; значна фрагментованість або розколотість політичної еліти» [64, с. 141–142]. Та все ж політико-управлінська еліта незначними темпами змінює свою якість, що зумовлено активною фазою російсько-української війни, яка змушує владну верхівку консолідувати всі зусилля для

організації успішного національного супротиву російській агресії та здобуття нашої перемоги у кривавому протистоянні з російською федерацією.

Впродовж всього періоду незалежності, згідно з корпоративно-клановою ознакою відбувалося злиття державно-політичної еліти та бізнес-еліти. Наступні вибори після перемоги України у війні повинні привести до влади компетентну та патріотичну політико-управлінську еліту. Адже, як стверджує Новакова О. В. «Наявна еліта характеризується високим соціальним статусом, та недостатніми здібностями до державного і політичного управління» [33, с. 188].

У сучасних складних політичних умовах, коли йдеться про майбутнє існування України, як незалежної держави, політико-управлінська еліта має відповідати високим запитам. Перемога України у війні залежить від високого рівня патріотизму та професійності політичної еліти як у законодавчій так і виконавчій владі.

Наша країна перебуває в стані війни, що накладає негативний відбиток на реформування політичної системи і зтягує модернізаційні зміни в усіх сферах суспільного життя.

Політична модернізація залежить від легітимності політичного режиму, що проявляється у рівні суспільної довіри до авторитету влади. Як зазначають дослідники Ткач О. І., Костів П. Р.: «Легітимація влади здійснюється на основі права, що є владою закону та регламентацією державної діяльності» [60, с. 215].

Одним із видів еволюційного підходу є до реформування держави є політична реформа. Як вважає Герасіна Л.: «Політична реформа є базисним механізмом політичної модернізації чи модифікації, що виявляється в прогресивних перетвореннях у політичній системі, та вдосконаленні функцій влади і політичних інституцій» [7, с. 631]. Це стосується проведення в Україні таких важливих реформ, як судова реформа, економічна лібералізація, боротьба з корупцією, політична та соціальна реформи.

Конституційна модернізація відбувається задля більш глибокої зміни політичної системи в умовах переходу від авторитарного до демократичного

політичного режиму. Дослідники Волошин Ю. О., Пересада О. М. зазначають, що «конституційний розвиток України зумовлений об'єктивними умовами, а саме: відсутністю консенсусу еліт та громадянського суспільства» [4, 131–132].

Досить актуального значення в нашому суспільстві ще до повномасштабного вторгнення росії в Україну набула антикорупційна реформа, що здійснюється за допомогою інструментарію новоствореної системи антикорупційних органів.

Антикорупційні інституції представлені: НАБУ України, Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК); Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою (САП), Антикорупційним судом.

За сприяння ЄС був створений Вищий антикорупційний суд України. Він має бути незалежний і розслідувати судові справи, які розглядалися САП та НАБУ. На думку дослідника Валюшко І.: «Потреба створення такого суду є кроком, щоб стабілізувати ситуацію, оскільки всі інші суди себе дискредитували» [2, с. 3].

Проблема подолання корупції у вищих ешелонах влади залишається актуальною і сьогодні, під час відкритої російської агресії проти України. По-перше, у воюючій державі існує великий запит на справедливість, по-друге, Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати ряд важливих реформ, серед яких боротьба з корупцією, в рамках виконання умов, необхідних для вступу в ЄС.

Як вважає відома юристка М. Ставнійчук, найбільш поширеним шляхом змін є політичні вибори. На місцевому рівні була запроваджена пропорційна виборча система з регіональними партійними відкритими списками, яка на даний час є найбільш ефективною виборчою системою.

Ставнійчук М. зазначає: «Створення 27 регіональних виборчих округів (регіонів) деякою мірою суперечить принципу рівності виборчого права» [59, с. 2]. 19 грудня 2019 р. ВРУ прийняла Виборчий кодекс України, який видозмінив виборчу систему нашої держави. Наступним кроком повинна бути зміна виборчої системи на загальнодержавному рівні в напрямку переходу від

мажоритарної до пропорційної системи з відкритими списками. Це забезпечить, на нашу думку, якісне оновлення українського парламенту на чергових виборах ВРУ у 2024 році.

Ми вважаємо, що реальна політична реформа в Україні повинна бути спрямована на розвиток інституту парламентаризму, усунення олігархічної компоненти з політичного життя, змістовне наповнення парламентсько-президентської форми правління і має проводитися в інтересах всього суспільства. Новакова О. В. зауважує: «Здійснення реформи в інтересах окремих політичних сил призведе до конфліктності та завдасть шкоди суспільству» [33, с. 106].

Доводиться визнати, що навіть війна не змогла усунути конфлікти в середовищі політичної еліти, які суттєво перешкоджають процесам політичної модернізації та проведенню політичних реформ, які є необхідними як для ефективної протидії російському агресору, так і для нашого успішного просування на шляху до ЄС та НАТО. Сучасна політико-управлінська еліта як політичне відображення широких мас є фрагментарною, неконсенсусною та має кланово-олігархічний характер. На думку Олещенко В., причинами, які заважають проведенню реформ є: «Низька політична культура владного істеблішменту; недосконала виборча система; корупція і клановість в системі державних і недержавних інституцій; незначна адаптованість до соціально-політичних змін сучасного українського суспільства і світу політичної еліти та її лідерів» [36, с. 175]. Роль політико-управлінської еліти в процесах модернізації полягає в усуненні проблем транзитного періоду еволюційним шляхом.

Отже, політична – управлінська еліта в Україні є елітою за статусом, проте в значній мірі не відповідає соціальним запитам щодо модернізації суспільства. Пухкал О. зауважив, що «... відчувається відсутність соціально відповідальної політичної еліти, що спроможна розробити та впровадити концепцію модернізації українського суспільства, сприяти формуванню та розвитку громадянського суспільства, створенню національної моделі державного управління» [53, с. 220–221]. Ткач О. І., Костів П. Р. вважають, що «підвищення якості української політико-управлінської еліти має відбуватися на основі її сутнісного оновлення

і поновлення новими людьми, які відповідатимуть запитам модернізації суспільства та глобалізаційним вимогам сучасного світу» [60, с. 144].

Здатність політико-управлінської еліти модернізувати українське суспільство залежить перш за все від її спроможності до внутрішньої консолідації на основі любові до України та самовідданої праці на благо українського народу на основі демократичних принципів. Від якості політичної еліти залежить напрямок, результативність та ефективність суспільної модернізації. Її оновлення повинно відбуватися у відкритий спосіб на конкурсних засадах, в тісній співпраці з активними агентами громадянського суспільства.

Висновки до Розділу 3

У демократичній моделі модернізації основою виступає взаємодія між державою і самоорганізованим громадянським суспільством, модератором якої є політична еліта, створюючи сприятливі умови для забезпечення цього процесу.

Політична модернізація означає зміну відносин між державою і суспільством в напрямку демократизації політичної системи та консолідації, як на рівні еліт, так і на рівні суспільства.

Роль та значення політико-управлінської еліти в процесі модернізації є досить вагомою. Еліта виступає суб'єктом політичних змін та реформ та визначає напрями процесу політичної модернізації.

Відбувається підвищення ролі модернізаторської еліти, натомість зменшується значимість традиційної політичної еліти і її легітимність. Ефективна політико-управлінська еліта формується на основі антрепренерської системи, в основі якої лежить відкритість та реальна можливість входження до її кіл вихідців з різних соціальних груп.

Процес демократичного розвитку підвищує роль політичної еліти, що проявляється під час модернізаційних змін. Вона виступає політичним суб'єктом, який окреслює зміст та напрями проведення реформ і бере відповідальність за їх реалізацію.

Така еліта формується на основі активних членів громадянського суспільства, які готові до кардинальних перетворень політичної системи держави. Саме громадські активісти, ветерани російсько-української війни, волонтери повинні сформувати фаховий кадровий потенціал, який буде просувати модернізаційний наратив в життя українського суспільства. Оскільки лише люди з активною громадянською позицією, які винесли на собі весь тягар війни, знають потреби та інтереси народу, готові йому служити та виступати основними агентами змін в Україні.

У сучасних складних політичних умовах, коли йдеться про майбутнє існування України, як незалежної держави, політико-управлінська еліта має

відповідати високим запитам. Перемога України у війні залежить від високого рівня патріотизму та професійності політичної еліти як у законодавчій так і виконавчій владі.

Наша країна перебуває в стані війни, що накладає негативний відбиток на реформування політичної системи і затягує модернізаційні зміни в усіх сферах суспільного життя.

Політична модернізація залежить від легітимності політичного режиму, що проявляється у рівні суспільної довіри до авторитету влади.

Політична реформа є ключовим механізмом модернізації, що полягає у перетвореннях у політичній системі та її політичних інституціях. Зокрема, йдеться про проведення таких реформ в Україні, як судова, економічна лібералізація, боротьба з корупцією, політична та соціальна реформи.

Досить актуального значення в нашому суспільстві ще до повномасштабного вторгнення росії в Україну набула антикорупційна реформа, що почала реалізовуватися спеціалізованими антикорупційними органами.

Проблема подолання корупції у вищих ешелонах влади залишається актуальною і сьогодні, під час активної фази російської агресії проти України. По-перше, у воюючій державі існує великий запит на справедливість, по-друге, Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати ряд важливих реформ, серед яких боротьба з корупцією, в рамках виконання умов, необхідних для вступу в ЄС.

Здатність політико-управлінської еліти модернізувати українське суспільство залежить перш за все від її спроможності до внутрішньої консолідації на основі любові до України та самовідданої праці на благо українського народу на основі демократичних принципів.

Висновки

Роль та значення політико-управлінської еліти в процесі модернізації є досить вагомою. Еліта виступає суб'єктом політичних змін та реформ та визначає напрями процесу політичної модернізації.

Виховання еліти – важлива суспільна задача, оскільки ефективність модернізаційних змін в Україні залежить насамперед від рівня інституційної компетентності політичної еліти, що передбачає існування загально визнаних чітких правил і процедур прийняття політико-управлінських рішень.

Політична еліта в силу своїх функцій і ступеня інституціоналізації впливає на формування інституційного середовища, оскільки воно визначає правила гри в конкретній політичній системі, на основі якої здійснюється вибір моделей політичної діяльності. Це проявляється в наступному: по-перше, еліта, маючи відповідний ресурсний потенціал, здатна запропонувати громадянському суспільству статусно-рольові моделі політичної поведінки, які відповідають конкретній політичній ситуації і закріплені правилами і норми. Таким чином, здійснення модернізаційних реформ вимагає від представників еліти розробки певних проектів реформ, які відповідають потребам суспільства і можуть бути реалізовані в поточній політичній реальності. Розроблена модель діяльності повинна відповідати загально визнаним нормативним рамкам, що регулюють взаємодію, оскільки недотримання може призвести до застосування санкцій. По-друге, політична еліта певною мірою може виступати носієм знань, цінностей, уявлень про можливі шляхи чи методи модернізації політичної реальності. Відповідно формується своєрідна національна модель модернізації, яка відповідає особливостям політичної системи та встановленим в ній стандартам політичної діяльності. По-третє, формування елітного складу створює умови внутрішньої конкуренції за право представляти інтереси конкретних груп громадськості та можливість вибору ефективної альтернативи модернізації. Це дозволяє найбільш активним групам громадськості оцінювати якість модернізаційних реформ, їх відповідність провідним цінностям.

Можна окреслити наступні форми політичної взаємодії, характерні для еліти в процесі модернізації: співпраця, тобто спільна дія, обумовлена прагненням досягти взаємовигідних цілей та інтереси; конкуренція, яка передбачає високий рівень конкурентоспроможності суб'єктів для отримання певних переваги щодо розподілу привілеїв або ресурсів; коаліційність, тобто формування високого рівня згуртованості для досягнення відповідних цілей та мобілізація ресурсів; вироблення спільної стратегії забезпечення стабільності політичної системи.

Проаналізувавши основні теоретико-методологічні підходи до вивчення ефективності діяльності політичної еліти, виділяємо на їх основі критерії її ефективності. Критерії ефективності (від грецьк. *kriterion* – засіб для судження – це ознаки, виходячи з яких проводиться оцінка ефективності діяльності політичної еліти. Ефективність діяльності політичної еліти – це розробка та здійснення елітою такої політики, яка забезпечує інституційно (тобто як сукупність легітимних правил) інноваційний розвиток і модернізацію суспільства, повноцінне життя і творчу самореалізацію особистості.

Формування еліти в кожній країні на кожному етапі її розвитку має значну своєрідність. Проте є загальні закономірності в процесі приєднання людей до правлячої групи, а саме антрепренерська система, яка дозволяє здійснити відкритий конкурсний відбір кадрів на ту чи іншу посаду в умовах демократичної політичної системи. Система набору кадрів – це механізм формування та відтворення еліти, що включає критерії, порядок та коло осіб, які здійснюють відбір.

Політичні партії є каналом рекрутування, через який здійснюється відбір та виховання керівних та управлінських кадрів, виконуючи при цьому функцію формування національних еліт. Одним із осередків формування партійної еліти в Україні є молодіжні громадські організації, які сповідують ідеологію та принципи власної материнської партії.

Меритократичний шлях входження в політичну еліту представлений різноманітними програмами стажування для талановитої молоді у органах представницької та виконавчої влади різних рівнів.

В Україні створена державної системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців. Структура навчальних закладів України, які готують державних службовців включає державні та приватні виші: академію, університети, інститути.

Виборча система якісно впливає на формування політичної еліти. Суттєве оновлення складу Верховної Ради відбулося в результаті виборів 2019 року. Відбулася своєрідна електоральна революція, що дало можливість оновити склад ВРУ 9-го скликання на 80,4%.

Процес підготовки управлінської еліти є тривалим і потребує якісного оновлення в Україні шляхом підвищення рівня освіти претендентів на високі посади для набуття ними відповідних знань та компетентностей. Важливим є також оновлення виборчої системи в напрямку переходу до пропорційної системи з відкритими списками, що дасть змогу забезпечити прихід у владу патріотичних, відповідальних та фахових людей.

Відбувається підвищення ролі модернізаторської еліти, натомість зменшується значимість традиційної політичної еліти і її легітимність. Ефективна політико-управлінська еліта формується на основі антрепренерської системи, в основі якої лежить відкритість та реальна можливість входження до її кіл вихідців з різних соціальних груп.

Процес демократичного розвитку підвищує роль політичної еліти, що проявляється під час модернізаційних змін. Вона виступає політичним суб'єктом, який окреслює зміст та напрями проведення реформ і бере відповідальність за їх реалізацію.

Така еліта формується на основі активних членів громадянського суспільства, які готові до кардинальних перетворень політичної системи держави. Саме громадські активісти, ветерани російсько-української війни,

волонтери повинні сформувати фаховий кадровий потенціал, який буде просувати модернізаційний наратив в життя українського суспільства.

У сучасних складних політичних умовах, коли йдеться про майбутнє існування України, як незалежної держави, політико-управлінська еліта має відповідати високим запитам. Перемога України у війні залежить від високого рівня патріотизму та професійності політичної еліти як у законодавчій так і виконавчій владі.

Список використаних джерел

1. Балацька О. Б. Формування інституту консолідації політичної еліти в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук: 23.00.02. Луганськ, 2010. 20 с.
2. Валюшко І. Тимчасова гарантія безкорупційної України. *Дзеркало тижня*. 2017. № 43–44. С. 3.
3. Віхров М., Малко Р., Чабарай Г. За партійними лаштунками. *Український тиждень*. 2019. № 30. С. 18–20.
4. Волошин Ю. О., Пересада О. М. Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 208 с.
5. Вовканич С. Еліта – найбільш конвертована валюта. *Віче*. 2014. № 5. С. 5 – 6.
6. Всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус» Динаміка довіри соціальним інституціям 2021-2022 роках. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1> (дата звернення 15. 01. 2023).
7. Герасіна Л. Реформа політична. Політологічний енциклопедичний словник. Х.: Право, 2015. С. 631–632.
8. Гордієнко М. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно- державницької ідентичності України. *Нова політика*. 2012. №2. С. 24 – 25.
9. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / відп. ред.: Ю. Саєнко. К.: Стилос, 2002. С. 38.
10. Дмитренко С.П. Політична еліта і політичне лідерство. *Політологічні читання*. 2001. №2. С. 12 – 13.
11. Додонов А. Ф. Еволюція інститутів політичної еліти і політичного лідерства в пострадянській Україні. *Нова парадигма. Альманах наукових праць*. 2003. Вип. 34. С. 15 – 17.

12. Елітознавство : підручник / за ред. В. А. Гошовської. К. : НАДУ. 2013. 268 с.
13. Енциклопедія політичної думки. / пер. з англ. К.: Дух і літера, 2000. 472 с.
14. Єлізаров В. П. Елітистська теорія демократії та політичний процес. *Поліс*. 2010. № 1. С. 72.
15. Закону України "Про державну службу" № 3723-ХІІ від 11. 10. 2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text> (дата звернення 24.04. 2023).
16. Карасев В. Кращий „якір” – євро ідеологія. *День*. 2005. С. 7.
17. Кирилюк Ф. М. Політологія. К.: Тов-во «Знання України». 2000. 256 с.
18. Колісник Д. Парето Вільфредо. Політична енциклопедія. / за ред. Ю. Левенця. К.: Парламентське видавництво. 2011. 534 с.
19. Конституція України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/commemorative_constitution_2021.pdf (дата звернення 24.04. 2023).
20. Крюков О.І Political and managerial elite as a factor of state personnel security. *East Journal of security studies*. 2019. Vol. 4. P. 5 – 11.
21. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. К.: Вид-во. НАДУ. 2006. 252 с.
22. Куколев І. Трансформація політичних еліт. К.: 2007. 82 с.
23. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліта і політичне лідерство. Львів: Кальварія. 1996. 224 с.
24. Леслі А. Аналіз державної політики / пер. з англ. К.: Основи. 2004. 422 с.
25. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919–1922 рр. Нью-Йорк: Булава, 1954. 137 с.
26. Мірошник О. Декілька кроків до створення «центрів впливу». *Громадський простір*. 2019. URL: <https://www.prostir.ua/?news=dekilka-kroktiv-do-stvorennya-tsentriv-vplyvu> (дата звернення: 20.01.2023)
27. Михальченко М. Хто є хто в Україні! *Віче*. 2002. № 3. С. 3.
28. Модернізація політична. Політологічний термінологічний словник. К.: ВПЦ «Київський ун-т». 2015. С. 278.
29. Моска Г. Правлячий клас Моска. *Журнал «І»*. № 45. Львів. 2006.

30. Мясников О. В. Зміна правлячих еліт: консолідація чи постійна боротьба. *Поліс*. 1999. № 1. С. 52.
31. Наливайко Л. Р. Громадська експертиза як форма громадського контролю. *Університетські наукові записки*. 2014. №2. С. 28-34
32. Науменко О. М. Механізми рекрутування у політико-управлінську еліту України в умовах незалежності: дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук : 23.00.02. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2016. 237 с.
33. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля. 2006. 216с.
34. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт. / Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. К.: ТОВ УВКП «ЕксОб», 2006. Т. 2. 412 с.
35. Олександрів С. Державне управління переймаємо від провідних європейських країн/ С. Олександрів. *Голос України*. 2014, 7 лист., п'ятн. № 215 (5965).
36. Олещенко В. Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України. *Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентові України*. 2012. Вип. 3. С. 175–182.
37. Опришко І., Коваленко О. Пряме народовладдя. Чи є прямим до нього шлях? *Віче*. 2013. № 7. С. 51.
38. Основи політології. К., Либідь. 2016. 250 с.
39. Павленко Р. Потреба діяти. *Український тиждень*. 2011, 30 груд. 2012, 12 січ. № 1 (218).
40. Пахарев А. Д. Державне управління і кадрова політика в сучасній Україні: навч. посібник. К.: Світогляд. 2005. 122 с.
41. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства. *Вісн. UADU*. 2001. № 1. С. 242-249.

42. Пірен М. Політико-управлінська еліта: соціо-психологічний аналіз: монографія. Чернівці: Чернівецький національний університет. 2013. 424 с.
43. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. Універсум. 2000. № 3-4. С. 11-16.
44. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія навчальний посібник. Київ: «Каравела» 2001. 344 с.
45. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: підручник для студ. вищ. навчальних закладів України. 5-те ви. стер. Львів: Новий світ - 2000. 2008. 304 с.
46. Політична модернізація: підручник / за ред. В. Б. Дзюндзюка. Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр». 2011. 420 с.
47. Політичний портрет України. Бюлетень центру «Демократичні ініціативи». URL: <https://dif.org.ua/category/ukraines-political-portrait> (дата звернення 23. 04. 2023).
48. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза. 2004. 736 с.
49. «Портрет» нового парламенту: якою буде Верховна Рада України 9-го скликання. URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/19404-portret-novogo-parlamentu-iakoiu-bude-verkhovna-rada-ukrayini-9-go-sklikannia> (дата звернення 24. 04. 2023).
50. Постол К. А. Правові механізми взаємодії суб'єктів державно-громадської моделі управління освітою, як виду взаємовідносин демократії участі. Освітня політика держави: філософія, методологія, практика: збірник наукових статей. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 269-272.
51. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
52. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від

05 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20. 01. 2021).

53. Пухкал О. Політична еліта як суб'єкт модернізації українського суспільства. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 2. С. 212 – 223.

54. Равлик І. О. Парламентські вибори як механізм мобільності політичної еліти України: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук. Чернівці, 2012. 245 с.

55. Романовічев Л. Напередодні виборів: гра на вибивання. *Запорозька Січ*. 2004. 18 жовтня. С. 3.

56. Рябов С. Політологія: словник термінів і понять. К.: КМ Академія. 2001. 256 с.

57. Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. №. 3. С. 258-264.

58. Скрипникова Л. В. Політологія: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: ЦУЛ. 2019. 272 с.

59. Ставнійчук М. Виборчий кодекс. Знову глухий кут. *Дзеркало тижня*. 2017. № 43–44. С. 2.

60. Ткач О. І., Костів П. Р. Політична модернізація в Латинській Америці: від авторитаризму до демократії: монографія. К.: Університет «Україна». 2012. 332 с.

61. Трепак В. Як тупилась сталь. *Дзеркало тижня*. 2017. № 43–44. С. 1 - 2.

62. Томашевська Т. В. Теоретичні засади поняття «політико-управлінська еліта». *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. №1. С. 153-156.

63. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства. *Політичний менеджмент*. 2006. №1. С.180.

64. Трачук В. Політична еліта та політична модернізація. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 20. С. 139–145.

65. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / за ред. Н. В. Паніної. К.: Ін-ут соціології НАН України. 2003. С. 111.
66. Федоренко Ф., Погорілко В. «Хто п'є з джерела влади»? *Віче*. 2002. №6. С. 5.
67. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава. *Віче*. 1998. № 9. С. 34.
68. Чемякова С. В. Правляча еліта України: сутність, особливості і протиріччя формування і функціонування. Дис...канд. полит. наук./ Одеса. 2002. 217 с.
69. Шевель І. П. Політична модернізація: сутність, теорії, розвиток, порівняльно-соціологічний аналіз. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2018. №2. С. 226-232
70. Emilie M. Hafner-Burton, D. Alex Hughes and David G. Victor The Cognitive Revolution and the Political Psychology of Elite Decision Making//Perspectives on Politics. June, 2013. vol. 11.